

Meddelanden från
Svenskt visarkiv

56

En snårig historia

Karl Tiréns jojsamling som världsminne

Dan Lundberg & Gunnar Ternhag

MEDDELANDEN FRÅN SVENSKT VISARKIV 56

Dan Lundberg & Gunnar Ternhag

En snårig historia

Karl Tiréns jojsamling som världsminne

Svenskt visarkiv/Statens musikverk
STOCKHOLM 2025

Svenskt visarkiv/Statens musikverk
© Dan Lundberg & Gunnar Ternhag 2025
Layout och omslag: Wille Wilhelmsson
Omslagsbild: Fonografcyllindrar i Svenskt visarkivs samling. Foto: Eric Hammarström.
Tryck: Kalmar Kuvert AB, 2025
ISBN 978-91-88957-44-3
ISSN 0081-9832

Innehåll

Förord.....	5
Karta	7
Inledning.....	8
Jojksamlaren Karl Tirén.....	10
Jojksamlingen skapas.....	26
Samarbete med Folkmusikkommissionen	28
Fonografen kommer till användning.....	32
I museet eller hemma hos Tirén?	42
Samiska föremål.....	52
Till Nordiska museet och Musikhistoriska museet	56
Överföring för första gången	61
Ny överföring.....	63
Det efterlämnade materialet.....	66
Hos Svenskt visarkiv	70
Unesco och världsminnen för fred.....	74
En snårig ansökningsprocess.....	75
Bakslag i processen 2018.....	76
Nytt nomineringsförslag utarbetas men dras tillbaka 2021	77
Kontakt med Sametinget 2022.....	78
Nomineringsförslag sänds till Unesco i Paris.....	79
Positiva effekter av den långa processen.....	81
Avslutning	84
Tack till... ..	86
Källor och litteratur	88
Register.....	93

Förord

“I OCH MED TIRÉNS SAMLINGAR kan vi jojkare återgå till jojkens ursprungliga klang, tonart och inte minst det fenomenala röstbruket”, hävdar Samiska teaterns chef *Åsa Simma* i e-post till en av oss. Bakgrunden till hennes påstående är att jojkningens framgångsrika modernisering successivt har skapat ett avstånd till den äldre traditionen. Men jojkningens gamla uttryck går alltså att uppleva i järnvägstjänstemannen Karl Tiréns innehållsrika jojksamling från 1910-talet.

Vi gläder oss åt detta exempel på användning av Tirénsamlingen, eftersom vi i många år och på många sätt har arbetat för att sprida kännedom om den. Vi kan konstatera att materialet idag brukas för skilda syften och framöver kommer att brukas på sätt som vi knappast kan förutse.

Vi beskriver här samlingens tillkomst, dess skiftande öden och till slut den process som ledde fram till samlingens status som världsminne. De tre avsnitten förenas faktiskt av att ha en snårig historia. Vår förhoppning är att vår framställning skapar förståelse för samlingens märkvärdiga förvandling – från privat initiativ till nationell tillgång.

Sista handen på denna text, vår nionde gemensamma, lade vi under några dagar på Hotel Post vid Fleischmarkt i Habsburgarnas gamla huvudstad, där vårt egentliga ärende var att förbereda den tionde.

Wien i augusti 2025

Dan Lundberg

Gunnar Ternhag

Karl Tiréns sommarresor 1911–1913

Kartbild över de platser Karl Tirén
besökte på sina insamlingsresor.

Inledning

DEN 10 APRIL 2025 beslutade Unescos styrelse att utnämna Karl Tiréns många jojkinspelningar på fonograf till ett världsminne (*Memory of the World*). Ett världsminne är enligt Svenska Unesco-rådet "ett dokument eller en samling i ett arkiv som har stort värde för mänskligheten". Om Unescos program för utnämning av världsminnen skriver rådet att det "syftar till att främja bevarandet och verka för universell tillgång till dessa dokument och samlingar *samt* att öka medvetenheten i världen kring förekomsten och betydelsen av dokumentarv".¹ Stora ord som ändå passar för den unika samling av inspelade jojkningar som järnvägstjänstemannen Karl Tirén skapade på 1910-talet.

Det måste tilläggas att utnämningen av Karl Tiréns jojksamling av allt att döma är det första världsminnet som helt och hållet speglar ett urfolks kulturuttryck. Många världsminnen rör annars högkulturer och kända personer – i Sverige utnämndes arkiven efter Astrid Lindgren och Ingmar Bergman för flera år sedan.

Denna skrift beskriver Karl Tiréns jojksamlings resa från ett privat initiativ – en dokumentation av ett hotat kulturuttryck – till värderat världsminne hos Unesco. Detta görs utifrån tre huvudspår: 1) samlingens tillkomst och innehåll, 2) den fysiska samlingens resa och anknytning till olika kulturarvsinstitutioner och slutligen 3) samlingens utnämning och nya status som världsminne.

Karl Tiréns jojksamling omtalas i regel i ental, men faktum är att samlingen består av flera enheter. Vad gäller hans fonografinspelningar förvaras den absoluta merparten hos Svenskt visarkiv som också innehar en hel del kompletterande material som belyser inspelningarnas tillkomst. Främst handlar det om fältuppteckningar, fältdagböcker, föredragsmanuskript med mera. Ett mindre antal fonografcyllindrar återfinns hos Institutet för språk och folkminnen i Uppsala som också har en stor samling av nothäften, anteckningar, brev, skrivelser och fotografier. Ytterligare material finns bland annat hos Musik- och teaterbiblioteket, Etnografiska museet, Nordiska museet, Åttte – Fjäll- och Samemuseum och hos Släktföreningen Tirén. I det nya svenska världsminnet ingår samlingarna hos Svenskt visarkiv samt cylindrarna hos Institutet för språk och folkminnen.

1 En introduktion till Världsminnesprogrammet « Svenska Unescorådet

Det hör till historien att Svenskt visarkiv först på senare år blivit den centrala arkivinstitutionen för handhavandet av Karl Tiréns jojksamlingsarv. Tidigare var Tiréns material fördelat på ännu fler händer – och i realiteten omöjligt att överblicka. Under perioder har delar av materialet inte alls varit placerat i offentliga arkiv, utan förvarats i Tiréns och hans efterlevandes hem. Samlingens historia är kort sagt snårig och dessutom tidigare outredd. Vårt syfte med den här delen av texten är att bringa klarhet i jojksamlingens skiftande öden, att beskriva den krokiga vägen fram till dagens relativt ordnade situation. Vår förhoppning är att historiken ska undanröja en del källkritiska problem och därmed underlätta för den som framöver vill utvinna kunskap ur den innehållsrika samlingen. Vi sticker samtidigt inte under stol med att vi själva också vill räta ut den slingriga historien bakom Tirénsamlingen. Eftersom vi i flera decennier på olika sätt ägnat oss åt Tiréns gärning och själva också påverkat intresset för den, drivs vi av en nyfikenhet att ta reda på samlingens öden innan vi själva kom in i bilden.

Den 1 april 2014 bjöd den Svenska kommittén för Världsmminnesprogrammet in till ett seminarium hos Vitterhetsakademien i Stockholm för att diskutera "framtida svenska bidrag till Unescos internationella register över världsminnen".² Tanken var att skaffa bättre förberedda nomineringsförslag och en större bredd i urvalet genom att skapa en "svensk tentativ lista över möjliga framtida nomineringar till Unescos internationella register över Världsminnen".³ Man uttryckte också att man gärna såg nomineringar av andra typer av samlingar än pappersarkiv. Vid mötet deltog författarna till denna skrift och den gemensamma tanken väcktes att föreslå Karl Tiréns jojksamling för nominering till Unesco.

Men innan samlingens nya status och dess historia nystas upp, kan det vara värt att i korthet berätta om samlingens tillkomst, det vill säga om Karl Tirén som jojksamlare. Genom att känna till insamlingsarbetet, blir det förhoppningsvis lättare att orientera sig i alla detaljer kring samlingens historia. Den märkvärdiga insamlingshistorien är dessutom värd att återge, även om den också skildras på annat håll (Ternhag 2018).

2 *Konferens om framtida svenska bidrag till Unescos internationella register över världsminnen.*
Svenska Unescorådet hämtad 14 juni 2025

3 *ibid*

Jojksamlaren Karl Tirén

KARL TIRÉN (1869–1955) var född och uppvuxen i jämtska Oviken. Hans föräldrar var prästen Olof Tirén och hans maka Kristina (f. Holm). Han var näst yngsta barnet i en elva personer stor syskonskara. Efter studentexamen i Östersund vistades han vintern 1889–1890 för språk- och konststudier i England. 1893 avlade han telegrafistassistentexamen. 1903 var han en kortare period i Dresden för studier i tyska och konst. Redan som ung var han således väl utrustad med internationella perspektiv och goda språkkunskaper. 20 år gammal anställdes han vid Statens järnvägar och var som många andra järnvägstjänstemän verksam på flera platser, i hans fall i övre och mellersta Norrland. Redan dessa konturer av hans levnad berättar att han var en modern människa. Det hör till historien att han också hade en intressebaserad bredd: konstnär, violinist, fiolbyggare, fackligt aktiv och så vidare. Jojksamlandet var en stor del av hans personlighet, men långt ifrån det enda som upptog honom.

Karl Tiréns jojkinsamling pågick under en tid med stor optimism om Norrlands framtid. Gruvbrytning, järnvägsdragning, kraftverksbyggen och inte minst inflyttning till nyskapade samhällen skapade en ljus framtidsbild av Norrland. Karl Tirén, med sitt yrkesliv knutet till den livsviktiga järnvägen, kan sägas personifiera den löftesfyllda uppfattningen. Baksidan av den glänsande medaljen var att gamla livsformer snabbt omvandlades av den framrusande industrialiseringen. Det var den följden som fick Tirén att uppmärksamma jojktraditionen. Han var själv således en modernitetens man, men insåg samtidigt att äldre drag i kulturen var hotade. Med det modernas glasögon såg han att den värdefulla jojkningen var på väg att försvinna – och ville personligen göra en insats för att värna den.

Karl Tirén deltog i *Allmänna Svenska utställningen för konsthandverk och konstindustri* i Stockholm 1909, förlagd till Friesens park vid Blockhusudden på Djurgården. Utställningen inspirerades av succén med Stockholmsutställningen 1897 och anordnades av Svenska slöjdföreningen (senare Svensk Form) och pågick från den 4 juni till den 30 september 1909. Utställningsarkitekt var, liksom 1897, Ferdinand Boberg som också stod för utställningens slående affisch. Arrangemanget totalt lockade över 750 000 besökare. Det fanns två delar i

Ungdomsporträtt av Karl Tirén med fiol, osignerat, men tillskrivet Frida Stéenhoff (1865–1945). Målningen ska vara utförd i Sundsvall. Privat ägo. Foto: Svante Helmbæk Tirén.

utställningen – Konstindustriutställningen och Landsmarknaden. I den senare delen fanns landskapshus men också nöjesinrättningar som karamellstånd och cigarrkiosker, gästgiveri, skjutbana, lustiga huset och två dansbanor (Bendix & Folker 1910).

Karl Tirén, vid denna tid bosatt i Svartbjörnsbyn utanför Boden, hade fått uppdraget att iordningställa utställningens Norrbottensavdelning, vilken dominerades av samiskt konsthantverk. I en artikel i *Västerbottens-Kuriren* den 7 augusti samma år skriver signaturen JPP:

Norrbottens län har haft lyckan att få den mångkunnige mannen, stations-skrivaren, målaren och fiolmakaren m.m. K. Tirén – en broder till den bekanta målaren Johan Tirén – att anordna sin utställning. Och han har på ett lyckligt sätt skilt sig från sin uppgift. Utställningen obsärveras utan att bjärt sticka av från miljön och den har en lugn och gedigen prägel över sig. En av hr T. målade bård med lappländskt vintermotiv löper längs de båda väggarna. I synnerhet

Utställningskatalogens framsida, formgiven av utställningens arkitekt Ferdinand Boberg.

Maria Persson på plats i utställningen. Till höger i bilden syns en av de ackjor som nämns i artikeln i Västerbottens-Kuriren och längs taket löper den bård som målats av Tirén. Foto i privat ägo.

utlänningarna äro inträsserade av sakerna från denna vår vita vildmark och det har t.o.m. funnits spekulanter på de utställda akjorna.⁴

Det uppstod en konflikt mellan utställningens ledning och de tillresta samerna. Konflikten gällde en kåtaeld som ledningen ville förbjuda. Tirén tog samernas parti och blev i det sammanhanget bekant med en ung samiska som deltog som slöjdare, *Maria Persson* (gift *Johansson*, 1877–1960). Maria Persson visade sig vara inte bara en skicklig slöjdare, utan också en lika styv jojkare. Hon blev Tiréns främsta informant och en vägvisare till många andra jojkunniga personer (Stenman 1996). Man kan till och med säga att kontakten med henne var avgörande för Tiréns framgång som jojsamlare.

4 Artikeln har rubriken "Stockholmsutställningen. Konstnärlig hemslöjd". Där framkommer också att Tirén själv deltog som utställare. "Herr Tirén har även utställt fioler av egen tillverkning, de s.k. 'Kirunesarna', med en sällsynt god klang. 5 av dessa äro sålda till det avsevärt höga priset av 300 kr. pr st."

Samma år hölls en spelmanstävling i Luleå, där Karl Tirén medverkade som domare. Under det evenemanget träffade han en 65-årig same, Lars-Erik Granström från Arvidsjaur som tävlade med sin jojkning. Det var mötet med Granströms jojkning som definitivt öppnade Karl Tiréns öron och ögon för jojktraditionen. Lars-Erik Granströms jojkning gjorde kort sagt djupa intryck på Tirén, så djupa att hans liv förändrades. Och han kom direkt på idén att samla jojkar, ett slags vision om ett insamlingsarbete som skulle rädda resterna av en krympande utövning. I musiklivet förekom knappast begreppet jojk, jojktraditionen hade heller inga offentliga förespråkare. Att det förekom jojkning på spelmanstävlingen i Luleå var sannerligen udda, men kanske en föraning om att något var på väg att hända.

Insamlingen skulle enligt Tiréns vision bidra till att förändra den allmänna synen på jojkar och jojkning, men också påverka den kritiska synen på jojkning bland en del samer. Dessa mål var för honom lika viktiga som det fysiska bevarandet av dokumenterade jojkar.

Jojkningen var i början av 1900-talet nämligen mer eller mindre okänd i det svenska musik- och kulturlivet. För dem som ändå var något insatta, och de var verkligen inte många, hade den låg status. Det gick knappast att läsa sig till kunskap, än mindre lyssna på jojkning. Inom det samiska samhället fanns förstås kunskap, men jojkningen var laddad och hos många något man tog avstånd i från. Framför allt gällde det bland læstadianska trosbekännare, varav det fanns många bland samerna. Hos dem var jojkning knuten till förkristen tro – och hos vissa också associerad med dryckenskap. Jojksamlaren Karl Tirén strävade således ofta i motvind, hos både kulturföreträdare och en del samer.

Karl Tiréns idé för att värna jojkningen var att ge sig ut på två sorters insamlingsresor. Vintertid skulle han besöka marknader i övre Norrlands inland, där samer samlades. Där skulle han träffa jojkkunniga och jojkvilliga personer, men också sprida kännedom om de insamlingsresor i fjällvärlden som han tänkte göra sommartid. I betydande utsträckning genomförde han sin uttänkta plan.

Första resan gick i början av mars 1911 till vintermarknaden i Lycksele, där han tog in i Prostgården (följande efter Ternhag 2018, s. 33 ff). Han fick inte mindre än nio samer att komma till hans uthyrningsrum för att jojka. Han upptecknade alla jojkar i sin medförda notbok. Redan under vistelsen i Lycksele mötte han något som skulle följa honom under alla insamlingsfärder: det religiöst grundade motståndet mot jojkning. Motståndet var som nämnts tydligast hos læstadianer, men existerade också utanför den kretsen. Men Karl Tirén fördömde inte læstadianernas inställning, och framför allt inte læstadianerna som

Karl Tirén tillsammans med systrarna Maria Johansson (f. Persson) och Greta Persson i Arjeplog 1937, således två decennier efter hans tid som aktiv jojsamlare. Okänd fotograf. Foto i Tirénsamlingen, Stadsarkivet i Umeå kommun.

medmänniskor. Senare skulle han vid flera tillfällen teckna upp deras speciella psalmsång. Några gånger fick han också vara med om tungomålstalande och religiös hänförelse i samband med gudstjänster.

Sommaren 1911 gav han sig ut på sin första insamlingsfärd i fjällvärlden. Han var gott förberedd genom uppteckningsarbetet vid spelmansstämman 1909, efter besöken av jojkare i det Tirénska hemmet och vistelsen på vintermarknaden i Lycksele. Utgångspunkten för sommarexpeditionen och flera senare färder var hans hus i Nuoljalid i närheten av Abisko, men inom nationalparken.⁵

Men Karl Tirén gjorde inte färderna på egen hand. Hans medresenär var slöjdlärarinnan *Maja Wickbom* (1879–1956), född i Växjö, men uppvuxen i Kalmar. Hon var en fjällfrälst person som för fjällvistelsernas skull under många år tjänstgjorde på en skola i Kiruna. Tirén mötte henne på en fjällvandring några år tidigare och blev imponerad av hennes praktiska sinnelag och hennes oförvägenhet. Tiréns dagbok ger henne ganska lite utrymme – hon omnämns endast som ”amanuen-

⁵ Karl Tiréns hus, stugan Nuoljalid, uppfördes år 1905 på fjället Njullas sluttning i Abisko. Abisko nationalpark tillkom genom riksdagsbeslut 1909-05-24 (Naturvårdsverket 1993).

*Gunnar Ternhag utanför Karl Tiréns hus i Nuoljalid, inte långt från Abisko anhalt på Malmbanan.
Foto: Dan Lundberg.*

sen”. Men i själva verket var hon på flera sätt en viktig person i sammanhanget. Hon var musikalisk, framträdde då och då som sångerska. Hon hade således viss sakkunskap. Vidare förmådde hon öppna kontakten med kvinnliga informanter.

Utan Maja Wickboms deltagande skulle Tiréns jojkinsamling inte ha blivit lika framgångsrik.

Maja Wickbom var en av många personer från södra Sverige som vid den här tiden intresserade sig för den norrländska fjällvärlden. Intresset för naturupplevelser och fjällvärlden växte från slutet av 1800-talet som en följd av olika sociala och kulturella strömningar, med natur-

Karl Tiréns familjegrav vid Nuoljalid, vilken han tidigt fick tillstånd att anlägga. Foto: Dan Lundberg.

romantik, friluftslivets framväxt och ökad fritid som viktiga faktorer. Svenska Turistföreningen (STF) grundades 1885, bland annat med syftet att göra fjällen tillgängliga för turister. Man började skapa leder, bygga fjällstugor och informera om naturens möjligheter. Friluftsliv sågs som stärkande och nyttigt, en motpol till det moderna stadslivet.

I och med att järnvägen till Kiruna öppnades år 1900 förbättrades möjligheterna att nå fjällen avsevärt. En titt i STF:s Gästbok från gästgiveriet i Jukkasjärvi från början av 1900-talet visar att besökare kom från när och fjärran.⁶ Turister från Sverige och de nordiska länderna dominerar givetvis, men här syns också gäster från bland annat England, Tyskland, Österrike, Frankrike, USA och Australien.

1911 års sommarexpedition gick via tåg på Malmbanan till Narvik och vidare norrut med Hurtigruten till området norr om Torne träsk, alltså på norska sidan. Där räknade Tirén med att träffa på flyttande samer från svenska sidan, vilket stämde – detta var alltså innan samer på svenska sidan utestängdes från renbeten i Norge. Han och Maja Wickbom mötte ett antal jojkunniga personer som kunde tänka sig att jojka inför Tirén och hans notblock. De vandrade, åkte båt och fick hästskjuts till flera kåtaläger. De drog sig så småningom ner till Torne träsk. Därifrån kunde Karl Tirén göra ett avbrott i jojksamlandet. Han tog tåget till Kiruna, där han skulle vara domare i en spelmanstävling. Arrangemanget är en påminnelse om att Karl Tiréns jojkingsamling ägde rum samtidigt som den så kallad spelmansrörelsen, en våg av stegrad intresse för svensk folkmusik, manifesterad framför allt genom de spelmanstävlingar som följde efter Anders Zorns initiativ i Mora 1906. Karl Tiréns arbete för jojkningen hör idémässigt ihop med denna rörelse. Spelmansrörelsen inkluderade visserligen inte jojktraditionen, men för Tirén som också spelade låtar på fiol hörde dessa ting säkert ihop.

Tydligaste illustrationen av sambandet mellan Tiréns jojkingsamling och spelmansrörelsen är att spelmansrörelsens främsta namn, den skånske juristen *Nils Andersson* (1864–1921), också var domare i Kiruna och efter arrangemanget följde med Tirén och Maja Wickbom på deras fortsatta färd. Men Andersson fick snart avbryta sin medverkan. Han orkade helt enkelt inte med de hårda strapatserna.

När fjällturen var över, tog Tirén tåget från Abisko till Kiruna, där han sammanträffade med den samiske författaren Johan Turi och den danska konstnärinnan Emelie Demant-Hatt. Hon hade några år tidigare medverkat

6 Svenska turistföreningens arkiv, Jukkasjärvi D1:15.

Emilie Demant Hatt i samtal med Johan Turi (som sitter på golvet). Foto: Borg Mesch, i Kiruna kommuns bildarkiv.

till att Johan Turi skrev sina minnen i boken *Muittalus samid birra* (1910) som räknas som början på den samiska litteraturen.

När Karl Tirén summerade sommarens färd hemma i Svartbjörnsbyn, kunde han räkna till 172 upptecknade jojkar, att lägga till de 130 som han tidigare samlat in.

Sommarfärden 1912 startade också i Nuoljalid och genomfördes även tillsammans med Maja Wickbom. Efter att ha åkt tåg till Narvik tog de båt söderut till Mo i Rana, för att därifrån nå en sydligare fjällvärld än den som de båda besökte året innan. De passerade bland annat Sulitelma som då var ett sjudande gruvssamhälle. Därifrån gick de österut in i de svenska fjällen.

En stor utövare som Tirén och Maja Wickbom träffade på var *Nila Ribbja* (1837–1918) från Tuorponjaure som skulle bli en av Tiréns främsta informanter. Men också han ville inte jojka inför andra än de båda samlarna, detta för att inte stöta sig med læstadianer. I stort sett hela tiden kom Karl Tirén i kontakt med læstadianernas starka antipatier mot jojkning.

I juli 1911 mötte Karl Tirén, Maja Wickbom och Nils Andersson Mickel Nilsson Nia vid Nagirjávri, strax söder om Torne träsk. Han sjöng några psalmer som Tirén tecknade upp. Foto: Borg Mesch, Tirén-samlingen i Umeå stadsarkiv.

Även om färden sommaren 1912 blev lång, resulterade den enbart i åtta personers jojkrepertoarer. Læstadianernas skepsis och jojktraditionens tillbakagång låg bakom den klena skörden.

"A.O. Bergman och Nila Ribbja inne i kåtan vid Rattekjaure. Den 4/7 1897." Nila Ribbja var en av Tiréns viktigaste informanter som bidragit med nio inspelade jojkar. Tyvärr finns det nästan ingen fotodokumentation. Detta glasnegativ som avfotograferats här kommer från Fredrik Vilhelm Svenonius negativarkiv. Bilden är hämtad från Uppsala universitetsbiblioteks digitala arkiv.

Vintern 1913 besökte han marknaderna i Arvidsjaur och Arjeplog. Till de här tillfällena hade Karl Tirén med sig en teknisk nymodighet, en *fonograf*. Genom chefen för Naturhistoriska riksmuseets Etnografiska avdelning, Carl Vilhelm Hartman, hade han fått låna en fonograf som museet i sin tur köpt i Berlin, där Berliner Phonogrammarchiv då var världens ledande miljö inom sitt område. Tirén insåg att jojkning var näst intill omöjlig att fånga på notpapper med informanterna framför sig, således långt svårare än att teckna ner vissång. En fonograf skulle troget registrera jojkarna som därhemma kunde transkriberas i lugn och ro.

Användningen av fonograf gör Karl Tirén till en svensk pionjär vad gäller etnografiska inspelningar.⁷ Av någon anledning användes inte fonograf som hjälpmedel vid dokumentation av svensk folkmusik. De verksamma samlarna

⁷ Medieforskaren Pelle Snickars har utförligt beskrivit användningen av fonograf i svensk folkmusikinsamling (Snickars 2020). Mathias Boströms avhandling i musikvetenskap från 2025 är en grundlig genomgång av hur fonografen kom att användas av svenska kulturarvsinstitutioner under 1900-talets början. Då Karl Tirén var en av pionjärerna på området upptar hans arbete en central plats i avhandlingen.

Pflüger-Accumulatoren

zum Antrieb von Phonographen

Vereinigte Accumulatoren- und Elektrizitätswerke Dr. Pflüger & Co., Berlin NW.6

***** Excelsiorwerk G. m. b. H., Köln. *****

Fabrikation
von nur erstklassigen
Phonographen
automatisch und nicht automatisch
in allen Preislagen.
Nur Präzisionsarbeit!
Von Fachleuten
als solche einstimmig anerkannt.
Prämiert 1900 Zwickau.

Walzen
Blanks und Records, gross und klein
von nur ersten Kräften besungen und
bespielt.
Reichhaltiges Programm, auch fremd-
sprachliche Preisliste auf Verlangen.
Wo am Platze nicht vertreten, direct
ab Fabrik.
Prämiert 1901 Dessau.

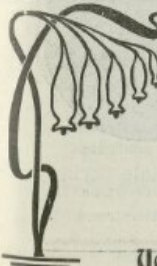

Berlin S.W. 48 Runge & v. Stemmann Friedrichstr. 16.

Grösste Special-Fabrik für kleine Wiedergabe-Phonographen.

Moderate, unübertroffene Phonographen für Aufnahme und Wiedergabe sowie Phonograph-Automaten, bis 600 Mk.
Gründliche Kataloge auf Anfrage.

Sämtliche Zubehörtheile für Phonographen. Conusse, Schrauben etc., vorzügliche Elektromotoren.

Phonographische Zeitschrift

I. Jahrgang 1900, elegant gebunden Mk. 4.—.

Phonographische Zeitschrift

II. Jahrgang 1901, elegant gebunden Mk. 9.—.

Beide Bände zusammen M. 12.—.

Franco gegen Voreinsendung oder Nachnahme.

Verlag der Phonographischen Zeitschrift, Berlin W. 50.

Annonser i facktidskriften *Phonographische Zeitschrift*, 1902 nr 1. I mitten reklam för fonografer av märket *Excelsior* som anbefalldes av fonogramarkivet i Berlin och som också användes vid Tiréns expeditioner – ett "precisionsarbete rekommenderat av fackmän". Som synes i annonsen kunde man också köpa vaxrullar, såväl inspelade som oinspelade.

förlitade sig fortfarande på sitt gehör och sin förmåga att fånga musiken i notskrift. Bara undantagsvis och i mindre skala brukades det nya mediet. Mera använd var fonografen vid expeditioner till andra länder, där musiken var svårare att

Karl Tirén (till höger) och Karl-Erik Forsslund nerbäddade i den rissla som tog dem från marknaden i Arjeplog till stationen i Jörn. Fotografiet togs sannolikt av Forsslund själv med hjälp av självutlösare. Foto i Tirénsamlingen, Stadsarkivet i Umeå kommun.

fästa på och mellan notlinjer. Etnografiska avdelningen inom Naturhistoriska riksmuseet hade i det sammanhanget en ledande roll som introduktör av det nya mediet.

Tirén var annars försiktig med att ta med sig teknisk utrustning, exempelvis fanns ingen kamera i hans packning. Orsaken till försiktigheten var att han ville stå på god fot med de læstadianer som han mötte. Hans hänsyn får nog betraktas som ovanlig i detta sammanhang, samtidigt en inställning som säger åtskilligt om Tirén som person.

Vid 1913 års vintermarknad i Arvidsjaur kunde han under två dagar med fonografens hjälp spela in 13 informanter.

Till marknaden i Arjeplog strax därefter hade han sällskap av författaren med mera, *Karl-Erik Forsslund* (1871–1942) som Tirén hade träffat av en slump. Forsslund var under den här epoken mycket fjällintresserad. Karl-Erik Forsslund skrev om marknadsdagarna och publicerade senare texten i boken *Som gäst hos fjällfolket* (1914).

Karl Tirén fick hålla till med sin fonograf i ett rum hemma hos sin informant Maria Persson. Där fick han tolv jojokande personer att ställa sig framför fonograftratten.

Sommaren 1913 drog Karl Tirén ut på ännu en sommarexpedition. Både Maja Wickbom och Karl-Erik Forsslund deltog. Återigen skedde starten i Nuoljalid: tåg från Abisko till Narvik och båt söderut till Mo i Rana. Den här turen gick längre söderut än fjolårets sommarexpedition. Via Överuman kom de till Strimasund, senare via Gausjosjön till Vilakåtan. Längs färden sökte de upp samer och frågade efter jojkkunskaper. Flera gånger träffade de personer som var villiga att jojka inför fonografen. Så småningom kom de till Tärnaby, där det råkade vara böndagshelg med biskopsvisitation. Många samer var samlade. De tog in hos den kände folklivsskildraren O. P. Pettersson, fastän han inte var hemma. I Tärnaby kunde sällskapet dokumentera inte mindre än femton personers jojkning. Men där tog också förrådet av fonografcyllindrar slut, vilket illustrerar baksidan med den nya teknologin. De inspelade rullarna skickades med post från Tärnaby och Tirén tog i fortsättningen till notpapper och penna. Det måste för övrigt ha varit svårt för Tirén att planera användningen av de medförda rullarna. Han visste ju knappast vilka inspelningsbara informanter som väntade.

Trion fortsatte söderut. De kom så småningom till norra Jämtland, till Raukasjö.

Färden gick vidare söderöver, men det uppstod en konflikt mellan Tirén å ena sidan och Maja Wickbom och Karl-Erik Forsslund å den andra. Tyvärr vet vi inte vad dispyten handlade om, men den kan inte ha varit så djupgående, eftersom Tirén efteråt upprätthöll kontakten med båda. Konflikten innebar ändå att Karl Tirén fortsatte insamlingsresan på egen hand. Han for via Ströms vattudal, vidare söderut och genom de västjämtska fjällen ner till Undersåker, där det fanns ett ålderdomshem för samer som drevs av en missionsförsamling. Han hade fått namn på flera jojkkunniga personer bland de boende, men ledningen nekade honom att komma in på hemmet.

Han fortsatte i stället söderut och kom efter ett tag till Härjedalsfjällen, som skulle komma att bli hans sydligaste dokumentationsområde. Via båt på Storsjön nådde han sedan Östersund, varifrån han tog tåget till Bergvik utanför

Vy över Tärnaby från öster, akvarell av Karl Tirén. Privat ägo. Foto: Harald Tirén.

Söderhamn, där han och familjen nu var bosatt. Under den här långa resan fick han tillfälle att spela in och teckna upp 37 personer.

Vintern 1914 besökte han marknaderna i Lycksele och Åsele, där det var osedvanligt kallt, mellan 30 och 40 grader hela tiden. Men han lyckades ändå spela in åtskilliga personer. Han hyrde ett rum på ett kafé som inspelningsstudio. Det var helt avgörande att upptagningarna skedde inomhus. Cylindervaxet, där ljuden skulle registreras, blev inte tillräckligt mjukt utomhus.

När det var dags för sommarturen 1914, tornade konflikterna upp sig i Europa. Det gjorde att Karl Tirén fick lägga om sina planer. Han gjorde några kortare resor, men deltog framför allt i så kallade lappmöten som dåvarande landshövdingen Oscar von Sydow arrangerade kring renbetesfrågor. I samband med de mötena kunde Tirén göra åtskilliga inspelningar, fastän sammanhanget var helt annorlunda jämfört med fjällturernas situationer. Och med enbart aktiva renskötare som informanter.

En inspelningssejour ägde rum i oktober 1915, då Karl Tirén var inbjuden av sin informant och goda vän Maria Persson på hennes bröllop i Arjeplog. Där kunde han spela in åtta bröllopgäster, bland annat en nioårig flicka – en unik jojkupptagning, faktiskt. Dokumentation av folkmusik och jojkning gick annars ut på att fånga äldre människors äldre repertoarer. Unga personers musikaliska uttryck ansågs som mer eller mindre ointressanta, vilket Tiréns alltså bröt emot. Idag är hans upptagning med nioåringen en riktig skatt.

Valet att spela in den lilla flickan visar att Karl Tirén var intresserad av att dokumentera den samtida jojktraditionen, eller egentligen att förena en tillbakablickande dokumentation och en samtida. Han dokumenterade förvisso äldre informanter, helt enligt det rådande idealet, men var också öppen för att fästa nyskapade jojkningar på notpapper och fonografrullar. Han drog sig heller inte för att dokumentera jojkningar som behandlade nya företeelser som tåg och ångbåtar. Med den inställningen åstadkom han en rikt varierad samling som idag har stort värde.⁸

Sommaren 1916 fick Tirén tillfälle att göra några få dokumentationer, innan han fick avbryta sitt värv. Tre år senare gjorde han ett nytt försök att fortsätta arbetet, vilket skulle visa sig bli hans sista expedition som jojksamlare (jfr Boström 2012, Ternhag 2018, s. 85f). Han hade fått kännedom om två jojkkunniga kusiner, Anna Maria och Ingerta Blind, båda lärarinnor. De vistades under sommaren i ett läger på norska sidan, norr om Abisko. Han sökte upp dem, men det visade sig att personer i deras närmaste omgivning var negativt inställda till jojkning och till Tiréns insamlingsarbete. Med största svårighet lyckades han uppteckna några av Anna Maria Blinds jojkningar.

Med detta tillfälle var Tiréns jojkinsamling avslutad, den som han hade skisserat 1909 och som han genomförde parallellt med arbetet som SJ-anställd.

8 Inspektionen med den nioåriga Frida Johansson från Semisjaur-Njarg sameby har 2025 föreslagits ingå i en svensk kulturkanon (SOU 2025:92).

Jojksamlingen skapas

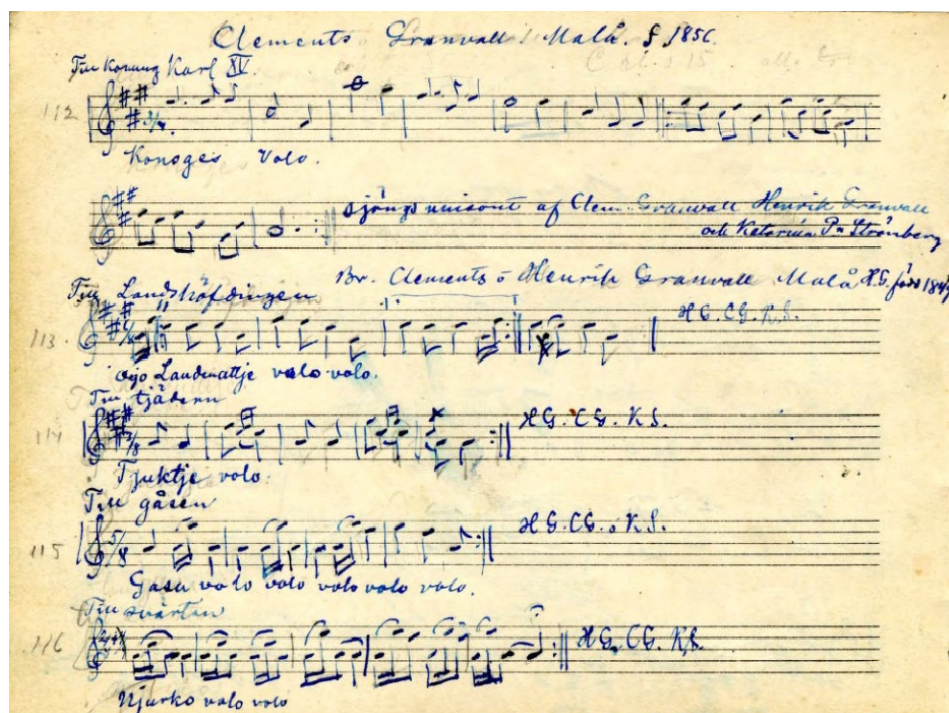
EFTER SKILDRINGEN AV samlingens tillkomst, är det dags att reda ut den hopbragda samlingens varierande öden. Till att börja med är det viktigt att skilja mellan Tiréns uppteckningar och hans fonografinspelningar. De fick nämligen länge helt olika placeringar – och därmed olika omhändertaganden.

Karl Tirén började som nämnts sin jojkinsamling med notblock och penna. Han hade ett gott gehör som också hörde till hans utrustning vid mötet med informanterna. Han kunde redan från början notera förhållandevis trogna avbildningar av jojkarnas prestationer.

De uppteckningar som Tirén gjorde framför sina informanter, primäruppteckningarna, samlade han i notblock, varav i princip alla är bevarade. De ägs av Institutet för språk och folkminnen och förvaras i Umeå stadsarkiv. Ganska snart började han renskriva sina notbilder, vilket han också gjorde i inköpta notblock. Renskrifterna, eller sekundäruppteckningarna, numrerade han i en löpande ordning som verkar vara kronologisk.⁹ Uppteckningarna efter en och samma informant är numrerade i en ordning som troligen speglar hur uppteckningstillfället förlöpte. Det innebär att ordningen säger åtskilligt om hur den aktuella informanten mindes och framförde jojk efter jojk ur sin repertoar, i sin tur en spegling av hur han eller hon hade sin repertoar organiserad. Renskrifterna ägs också av Institutet för språk och folkminnen, men förvaras i Umeå stadsarkiv. Svenskt visarkiv har en digital kopia av böckerna.

Karl Tirén återkom i många år till sina renskrifter och lade till anteckningar om både informanter och enskilda jojkar. Det verkar som om han successivt påminde sig uppgifter och systematiskt förde in dem på respektive plats i notböckerna. Att anteckningarna tillkommit vid olika tillfällen och under lång tid kan man se av hans olika pennor. I renskrifterna finns tillagda anteckningar

9 Inför utgivningen av boken *Die lappische Volksmusik* 1942 gjorde Ernst Manker av någon anledning en ny ordningsföljd. Numreringen av notbilderna i boken är därför inte Tiréns.

Karl Tirén var en skicklig violinist och hade dessutom gjort uppteckningar av spelmanslåtar, innan han började sin jojkinsamling. Han hade därför god förmåga att fånga jojkningar på notskrift, en inte alldeles lätt uppgift. Här en sida ur hans böcker med renskrivna uppteckningar. Tirénsamlingen, Svenskt visarkiv.

med blyerts, anilin och tusch eller bläck. Mycket talar för att Karl Tirén betraktade samlingen av renskrivna och kommenterade uppteckningar som sin originalsamling.¹⁰ Renskrifterna är utan tvekan rikast på uppgifter, även om primäruppteckningarna gjordes vid uppteckningstillfället och därför enligt gängse källvärdering borde vara viktigast.

¹⁰ Tiréns anteckningar invid de renskrivna uppteckningarna är citerade i utgåvan *Den samiska folkmusiken* (2023).

Samarbete med Folkmusikkommissionen

Den skånske juristen och ämbetsmannen Nils Andersson (1864–1921) var en central gestalt i den svenska spelmansrörelsen. Han ledde arbetet med att samla in spelmanslåtar för publicering i det av honom planerade bokverket *Svenska låtar* (1922–1940). I handen har han sin tvärflöjt som var hans hjälpmedel i uppteckningsarbetet. Foto i Svenskt visarkiv.

NÄR KARL TIRÉN utförde sina allra första uppteckningar, gjorde han det utan ekonomiskt stöd utifrån. Han inledde således sitt insamlingsarbete på sin fritid och på egen bekostnad. Att uppteckningarna blev hans privata egendom och förvarades i hemmet var en självklarhet.

Redan inför vinterfärden till Lycksele 1911 hade han tät kontakt med Nils Andersson, en skånsk jurist vilken ledde ett landsomfattande arbete med att samla spelmanslåtar inför utgivningen av samlingsverket *Svenska låtar* (1922–1940). Nils Andersson, som titulerades häradshövding, arbetade då för Folkmusikkommissionen som hade bildats 1908. I praktiken hade den dock inte någon avgörande roll för arbetets genomförande (Boström 2010). Den store auktoriteten Nils Andersson var Folkmusikkommissionen.

Av korrespondensen mellan Tirén och Nils Andersson i Folkmusikkommissionens arkiv framgår tydligt att Andersson ville föra in Tiréns jojkinsamling under Folkmusikkommissionens paraply. Och att Tirén själv ville detsamma – ”Hä-

radshöfding Andersson är mannen att skänka mig ett ryggstöd", formulerar han det till sin främjare (10/4 1910; Fmk:s arkiv, SVA).¹¹ Andersson skriver å andra sidan att Tiréns jojkinsamling "skulle [...] sätta kronan på det stora folkmusikväcket" (6/7 1913; Fmk:s arkiv, SVA). Tydliga bevis för Nils Anderssons välvilliga inställning gentemot Tiréns insamling utgör bevarade kvitton på stöd som hämtades ur kommissionens årsvis tilldelade statsbidrag. I augusti 1911 erhöll Tirén 300 kr i "resebidrag", i november samma år ytterligare 300 kr som "ersättning för aflöning, som uteblifvit på grund af tjänstledigheten". I september 1912 fick han 118 kr såsom "resebidrag". Stöden skulle nogsnamt redovisas med bifogade kvitton och biljetter, men tackte knappast både Tiréns reseutgifter och hans uteblivna lön.

Det är lätt att förstå bådas motiv för alliansen. Nils Andersson stod i spetsen för en nationell, så gott som heltäckande folkmusikinsamling. Karl Tiréns redan påbörjade jojkmision var som om en stekt sparv kom flygande mot Andersson. Även om Nils Andersson från början inte tänkte inkludera jojkt traditionen, kompletterade Tiréns vision om dokumentation av jojken onekligen Anderssons planer. Karl Tirén, å sin sida, behövde hänvisa till en formell bas för sin insamling. Insamlingsarbetet skulle inte förändras, men hans legitimitet som samlare bli större. Han behövde legitimiteten inte minst för att kunna få tjänstledigt från arbetet vid Statens järnvägar, vilket inte var någon självklarhet. Att anknytningen till Folkmusikkommissionen också innebar ekonomiskt stöd, kunde han heller inte bortse ifrån.

Nils Anderssons uppfattning om jojкупpteckningarnas förvaring var tydlig. I juni 1913, då Karl Tirén var ganska långt kommen i sitt insamlingsarbete, skriver han:

Melodierna med text och i sammanhang därmed stående uppteckningsmaterial skall således förvaras av "Folkmusikkommissionen" och av denna publiceras i det skick, du bearbetat detta material. Du står ju som författaren och din blir äran. (Brev 8/6 1913; Fmk:s arkiv, SVA).

¹¹ Av en passage i ett brev från Tirén till Ewert Wrangel, Lund av den 12/11 1909 framgår att Tirén redan innan han kände Nils Andersson siktade på att hans insamlade jojkar skulle ingå i den landsomfattande folkmusiksamling som Andersson arbetade för: "... tager mig friheten att underrätta Professorn härom i händelse Härads höfding Andersson, som jag ännu inte känner, skulle anse lämpligt att införlifva lappska melodier i sitt stora nationella musikverk" (Fmk:s arkiv, SVA).

I samma brev meddelar Nils Andersson också att delar av Tiréns material ska komma till hans hemstad Lund och att Tirén själv förväntades kopiera det:

Men nu ber [Ewert] Wrangel, professorn här i Lund att du tillhandhåller en avskrift av allt det material för övrigt som Du samlar in, d.v.s. sådant som icke har med själva musiken att göra [...] Denna önskan av Wrangel finner jag mycket rimlig, och jag tänker du känner på samma sätt.

Såvitt känt blev det aldrig någon leverans till Lund. Även om Nils Andersson tyckte att Wrangels begäran var ”rimlig”, måste man i efterhand anse den som orimlig.¹² Varför skulle Karl Tirén som arbetade näst intill ideellt som jojksamlare lägga ner tid på att kopiera utdrag ur sina uppteckningar? Även om han fått visst stöd från Lund?

Tiréns många jojkuppteckningar finns inte heller i Folkmusikkommissionens samling såsom den idag förvaras i Svenskt visarkiv. Det går naturligtvis inte att utesluta att de ursprungligen tillfördes kommissionens material, men någon gång togs bort därifrån. Men troligare är att uppteckningarna aldrig kom dit. Enda musikaliska spåren av Tiréns jojkinsamling i kommissionens arkiv är indirekta. De utgörs av tre avskrifter av Tirénuppteckningar. Avskrifterna är gjorda av Nils Andersson (nr 226, 240 och 280 i *Den samiska folkmusiken*). Om nu Nils Andersson var viss om att Tiréns uppteckningar skulle införlivas i Folkmusikkommissionens material, varför kopierade han i så fall några av Tiréns uppteckningar?

Slutsatsen av ovanstående resonemang måste vara att Tiréns jojkuppteckningar aldrig nådde Folkmusikkommissionens samling, fastän Nils Andersson – och inledningsvis kanske också Karl Tirén – tänkte så. Både primäruppteckningar och renskrifter förvarade Tirén i hemmet. Primäruppteckningarna, ofta svårtolkade för andra än upptecknaren själv, var nog aldrig tänkta för kommissionens samling, det handlade om renskrifterna.

1921 avled Nils Andersson, blott 57 år gammal. I den situationen blev det knappast aktuellt för Tirén att lämna över sina uppteckningar till den nu herrelösa kommissionen.

12 ”I Lund hade han [Nils Andersson] en auktoritativ förespråkare i sin vän Evert Wrangel”, skriver Otto Andersson i sin historik över den svenska spelmansrörelsen (Andersson 1958, s. 197).

Apropå Folkmusikkommissionen måste nämnas att fiolspelaren och folk-musikupptecknaren Karl Tirén är representerad i bokverket *Svenska låtar*, ovanligt nog i två olika landskapsdelar. 16 av hans uppteckningar från Jämtland återfinns i Jämtland/2 (nr 671–686). I Hälsingland/2 hittar man tre låtar och en visa som Tirén tecknade upp under sin tid i Bergvik (nr 555–558). 1926 kom Nils Anderssons efterträdare, Olof Andersson, på besök till det Tirénska hemmet i Bergvik. Han tecknade då upp en variant på vismelodin efter Tiréns hustru Ellen, vilken hon lärt under sina barnaår i Sillre i Medelpad (nr 556 b).

Folkmusikkommissionens samling med uppteckningar domineras av material som Nils Andersson och efterträdaren Olof Andersson står för. Men därutöver finns uppteckningar gjorda av en rad andra personer, där Karl Tirén ingår. Tiréns bidrag är dock inte särskilt omfattande, jämfört med andra bidragsgivare.

*Karl Tirén var också en skicklig fiolbyggare. Detta instrument finns i Scenkonstmuseets samling.
Foto: Lars Kruthof.*

Fonografen kommer till användning

REDAN I ETT brev till Nils Andersson av den 16/10 1910 anmäler Karl Tirén behovet av att på sina insamlingsfärder medföra "en grammofon för upptagande af joikning [...] för kommande föreläsningar" (Fmk:s arkiv, SVA).¹³ Han hade då dragit upp planerna för sina expeditioner, men ännu inte gjort något egentligt fältarbete. När han skriver att en inspelningsutrustning ska anskaffas för kommande föreläsningar, kan det inte tolkas på annat sätt än att han ännu insett apparaturens centrala roll för att kunna notera jojkarna med precision. Osäkerheten om fonografens potential i kulturarvssammanhang var han i och för sig inte ensam om. Fastän man på andra håll i Europa hade tagit detta medium i bruk för att dokumentera röster, språk och musik, dröjde det innan något motsvarande skedde i Sverige (Snickars 2020, s. 350, 389ff). Fonografen

Tiréns fonografrullar i Svenskt visarkivs samling. Foto: Narciso Contreras, Statens musikverk.

¹³ Vid denna tid kunde ordet grammofon också avse den apparatur som numera kallas fonograf.

Fonograf av märket Excelsior. Troligen en av de fonografer som Karl Tirén fick tillgång till genom Etnografiska museet. Fotona som tyvärr har dålig upplösning är tagna i Bergvik i början av 2000-talet och har förmedlats genom Mathias Boström vid Smålands musikarkiv.

blev dock aldrig aktuell som hjälpmedel vid Tiréns föreläsningar. När han föreläste, vilket han började med ganska snart, illustrerade han de insamlade jojkarna på sin fiol och blev med tiden en skicklig återgivare av jojkning på sitt instrument som han förstås hade byggt själv.

Även om Karl Tirén från början kanske inte insåg fonografens fördelar, var tanken väckt. Inspelningar fanns som alternativ till uppteckningar.

Det är inte känt när och hur Karl Tirén kom i kontakt med *Carl Vilhelm Hartman* (1862–1941), föreståndare för Naturhistoriska riksmuseets Etnografiska avdelning – museet drevs under lång tid av Kungl. Vetenskapsakademien och låg fram till 1930 i akademiens lokaler på Wallingatan. Första belagda kontakten är ett brev från Tirén till Hartman av den 2/11 1912, där Tirén tackar för några bokgåvor (Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM).

Hartman var från början botaniker, övergick till arkeologin i samband med forskningsresor i Mellanamerika i slutet av 1890-talet, då han också verkade som etnograf. Han tillträdde som museichef 1908 och tog ganska snart kontakt med Psykologiska institutionen vid Berlins universitet, som 1900 inlett arbetet med vad som skulle komma att bli ett fonogramarkiv med Carl Stumpf som ledande namn (Simon 2000). Hartman kände till fonogramarkivets stora samlingar med inspelad musik från många länder, och vill bygga upp något liknande i Stockholm. 1909 skickade han därför den unge etnografen *Yngve Laurell* (1882–1975) till Berlin för att beställa kopior av ett antal inspelningar ur arkivets samling samt lära sig inspelningstekniken (Boström 2001, s. 125 f).

Möjligheten att spela in ljud är en milstolpe för folkmusikinsamling och markerar början på ett mer vetenskapligt tillvägagångssätt för folkmusikforskningen. Genom analys av inspelningarna kunde mer noggrant baserade

Yngve Laurell arbetade vid Etnografiska avdelningen när Karl Tirén höll på med sin jojkinsamling. Laurell spelade själv fiol och var intresserad av spelmansmusik. Fotot troligtvis taget i samband med Laurells långa vistelse i Kina 1921–1947. Foto: Svenskt visarkiv.

transkriptioner utföras. Fonografen möjliggjorde också en källkritisk granskning av det publicerade resultatet – man kunde kontrollera resultatet av transkriptionerna. Många musikformer hade tidigare varit mycket svåra att transkribera. Men nu kunde komplex polyfoni och improvisation fångas upp med hjälp av fonografen. De tidigaste och mest omtalade inspelningsprojekten gjordes av den amerikanske etnologen Jesse Walter Fewkes 1889–90 och den ungerske insamlaren Bela Vikar 1892.¹⁴ Under de följande åren fanns det många inspelningsprojekt av folkmusik i Europa och flera initiativ till fonogramarkiv. Berliner Phonogramm-Archiv grundades alltså av professor *Carl Stumpf* (1848–1936) vid Psykologiska institutet vid Berlins universitet (Simon 2000). Redan i september 1900 gjorde man upptagningar av en thailändsk teaterföreställning på Berlin Zoo - på flera håll passade man

på att både fotografera och spela in exotiska besök vid större utställningar. Stumpfs huvudsakliga intresseområden var akustik och musikpsykologi, men tillsammans med andra kolleger, främst Erich Moritz von Hornbostel och Otto Abraham, som var Stumpfs assistenter, utvecklade han det som kom att bli känt

¹⁴ Under åren 1889–1890 spelade Fewkes in musik hos Passamaquoddy- och Zuni-folken i Nordamerika. År 1892 använde Vikar fonografen för att spela in ungersk folkmusik.

Jesse Walter Fewkes inspelningar från 1890 med Passamaquoddy är så vitt man vet de första etnografiska ljudinspelningarna i världen och de allra första inspelningarna av nordamerikansk urfolksmusik. Foto från Wabanaki Cultural Centre and Museum.

som "Berlinskolan" och dess metoder inom jämförande musikvetenskap. Efter Stumpfs inspelningar av de thailändska musikerna gjordes andra inspelningar med gästande musiker, inklusive ett japanskt teaterkompani i november 1901. Berliner Phonogramm-Archiv grundades officiellt 1905, då med von Hornbostel som chef. Hornbostel lyckades se till att tyska etnografiska expeditioner till andra länder försågs med inspelningsutrustning, och samlingarna växte därför snabbt.

Hösten 1912 erbjöd Hartman brevlades Karl Tirén att låna en fonograf med tillhörande rullar. Som svar på erbjudandet skriver Tirén:

Jag känner endast en lapp, 75-årige Nila Ribbja, som trots att han har kräfta, är villig och kunnig att sjunga gamla trolltrummelåtar [...] och säkerligen skulle kunna förmås att sjunga in dem i fonograf, under det att allt hvad læstadianer heter äro synnerligen svåra att få till att sjunga de hedniska sångerna...

Han formulerar vidare:

Hittills har jag totalt undvikit kamera, fonograf och alla modärna uppfinningar, som skulle kunna stöta de vidskepliga och fanatiska læstadianerna, men då jag nu genom åratals vänskap kan välja föremål, torde jag ej behöfva frukta

att fördärfva min mission genom att medföra en fonograf. [...] På den grund vill jag med varm tacksamhet mottaga anbudet att få låna en fonograf jämte rullar för att snarast möjligt på nyåret besöka marknaderna i Lycksele, Arjeplog och Jockmock, där jag säkerligen träffar en stor del af de utvalda sångarne bland lapparne. (1/12 1912; Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM)

I samma brev framför Tirén kravet att han "måtte få taga dubletter av låtarne, och att folkmusikkommissionen eller Lunds universitets humanistiska sektion måtte få disponera dessa, emedan dessa institutioner hittills delvis bekostat mina långa resor i Lappland". Han stod som en åsna mellan två höttappar – Nils Andersson eller Hartman – och ville fortsätta samarbetet med båda. Till Nils Andersson skriver han lugnande att lånet av en fonograf avsåg att bidra till uppbyggnaden av "ett fonografiskt arkiv för museet" (5/7 1913; Fmk, SVA), vilket ju inte liknade Folkmusikkommissionens mål.

Det blev Yngve Laurells uppgift att lära Tirén den utlånade fonografen. Kunskapsöverföringen hör man på inspelningarna: Tirén gör samma inledning som Laurell, vilken han i sin tur lärt i Berlin. Han läser in namnet på informanten och därefter blåser tonen ettstrukna a på en stämpipa. Med hjälp av det sistnämnda kunde man efteråt kalibrera avspelningshastigheten som varierade beroende på spänningen i fjädern. Det framgår för övrigt av bevarad korrespondens mellan Tirén och Laurell att de blev goda vänner, trots att det var en viss åldersskillnad mellan dem. Båda var fiolspelare, båda var folkmusikintresserade och båda bar på insikten om fonografens fantastiska möjligheter att registrera musik.

Som nämns ovan kom fonografen till användning första gången under Tiréns besök vid vintermarknaden i Arvidsjaur i början av 1913 – och han brukade den sedan under flera av sina insamlingsfärder.

Det står ingenstans i den bevarade korrespondensen mellan Hartman och Tirén att de inspelade cylindrarna skulle levereras till Etnografiska avdelningen, men så var säkert tanken. Fonografen var till låns, och cylindrarna var inköpta av museet för att med registrerade inspelningar kunna tillföras museets samling. I museets årsberättelse för 1913 står följdriktigt att "fonografsamlingen har fått tillökning med [...] över 100 sång- och musikstycken [...] samlade av herr Karl Tirén i Bergvik".

Kontakten med C. V. Hartman innebar inte bara att Tirén kunde göra inspelningar, han fick samtidigt ekonomiskt stöd med 200 kr av museets huvudman Kungl. Vetenskapsakademien. Hans medresenär vid vinterresorna 1913, Karl-Erik

Forsslund, skriver till och med i en tidningsartikel att Tirén gjorde insamlingen ”på uppdrag av Vetenskapsakademien” (DN 2/3 1913), en överdrift, men samtidigt en formulering som Tirén nog inte hade något emot. Stödet beslutades inte som brukligt vid en av akademiens allmänna sammankomster.¹⁵ Tirén måste ha fått medlen via Hartman och hans kontakter med akademiens ledning. Han bekräftar stödet i ett brev till Hartman och tackar samtidigt för ”erbjudandet att vid eventuella behof rekvirera mer” (Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM).

Vid åtminstone två tillfällen under våren 1913 framfördes prov på Tiréns upptagningar inför en lyssnande publik. Fonografcyldrarna var som överenskommet överlämnade till Etnografiska avdelningen och Tirén själv var inte närvarande vid uppspelningarna. Det ena tillfället ägde rum i mars i samband med en utställning då Etnografiska avdelningen visade sina nyförvärv i Konstakademiens lokaler på Fredsgatan (se Boström 2011). ”Av allra största intresse äro de förut omnämnda, av hr Karl Tirén i år insamlade lapska jojkningsmelodierna, som man får höra återgivna på fonograf, sådana de insjungits av lappar”, skriver signaturen Selim (Ernst Klein) i *Dagens Nyheter* (20/3 1913) som ärligt talat ger litet utrymme åt Tiréns bidrag i sin artikel.

Den andra gången hördes inspelningarna under en sammankomst med Stockholmsavdelningen av International Music Council i Musikaliska akademiens hörsal vid Nybrokajen. Då introducerades inspelningarna sakkunnigt av nämnde Yngve Laurell. Efter att ha lyssnat på ett urval upptagningar menade en tidningsreferent att ”etnografiska museets fonografarkiv hade fått en utomordentligt värdefull tillökning” (*Dagens Nyheter* 17/5 1913).

Redan dessa båda uppspelningstillfällen visar att stödet från Hartman och Vetenskapsakademien gav bättre resultat för Tirén än det från Nils Andersson och Folkmusikkommissionen. Hans upptagningar passade uppenbarligen bättre ihop med etnografika än med svensk folkmusik – eller så var Hartman mer förstående för Tiréns mission än vad Nils Andersson var. I maj 1913 är Tiréns relation till museichefen Hartman så förtroendefull att han i ett brev hör sig för ”huruvida ej allt som jag upptecknat för och delvis på bekostnad av folkmusikkommissionen kunde få ställas till Herr Professorns disposition” (23/5 1913; Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM). För säkerhets skull bifogar han en bevittnad förbindelse att till ”Etnografiska Riksmuseet Professor C. V. Hartman för publicering i museets skriftserie överlämna allt

15 Uppgift från Vetenskapsakademiens arkivarie Maria Asp i e-post den 8/2 2024.

det folkloristiska eller etnografiska material jag på museets bekostnad samlat eller kan komma att hopbringa". Tirén upplevde synbarligen att Hartman och hans museum var den rätta parten att samarbeta med, också på längre sikt.

I brevcitatet skymtar Karl Tiréns idé om en bok som skulle redovisa det insamlade materialet, en tanke som kom tidigt i hans arbete för jojkttraditionen. Säkerligen inspirerades han av finländaren Armas Launis bok *Lappische Joigos-Melodien* från 1908. Med det nära samarbetet med Hartman och Etnografiska avdelningen var det naturligt att museet skulle ge ut boken ifråga.

Trots de alltmer intensiva kontakterna med Hartman, försökte Karl Tirén ändå att hålla igång relationen till Nils Andersson. Till den sistnämnde skriver han på nyåret 1913:

Sedan Kungl. Vetenskapsakademien erbjudit mig fonograf, har jag mottagit anbudet med det uttryckliga villkor, att jag samtidigt finge taga rullar åt Svenska folkmusikkommissionen (för så vidt densamma sedan vill utlösa dem för det belopp jag utlägger för dem.) (6/1 1913; Fmk:s arkiv, SVA)

Från Hartmans och museets sida måste jojksamlaren Tirén rönt stor uppskattning. 1916 planerade Etnografiska avdelningen att flytta till nya lokaler. En av salarna skulle, enligt museichefen Hartman, ägnas åt "framföranden af primitiv musik, och mått och steg äro redan tagna för att erhålla det yppersta i grammofoonren som den nya världen nu erbjuder" (Svenska Dagbladet 20/11 1916). Tiréns upptagningar skulle rymmas där. "Professor Hartman antyder att Karl Tirén själf kommer att under någon tid låta höra sig och sin violin på dessa 'naturkonserter'" (Ibid.).¹⁶

Men det gick inte att ha båda parter som stödjare. Relationen till Nils Andersson knakade. Intressant nog var det användningen av fonograf som Andersson var kritisk till. När han besökte utställningen på Konstakademien och fick lyssna på ett urval inspelningar, märkte han att åhörarna inte reagerade som de borde på Tiréns upptagningar:

Flinande, grinande, hånande, oförstående, men ändå, gunås, så ofantligt överlägsen stod man där och lyssnade till dessa ting, - icke såsom de äro, något av de underbaraste jag vet på denna jord, utan såsom en kuriositet, något barbariskt,

¹⁶ Etnografiska museets förvärv av fonografrullar med inspelad musik och dess användning av materialet beskrivs i Boström 2004.

*rått och okultiverat, någonting att jämföra med australnegrernas läten, o.s.v.
(8/6 1913; Fmk:s arkiv, SVA)*¹⁷

Andersson avslutar:

*Ge Hartman fan! Och glöm att du en gång varit hans agent i fonogramrullar.
Du är min själ för god till sådant! Låt honom härtill begagna stadsbud eller
någon av sina amanuenser! (ibid.)*

Nils Anderssons känslomässiga utbrott kan också ha sin grund i en insikt om att han var på väg att förlora Karl Tirén som medarbetare. Folkmusikkommissionen hade tämligen konsekvent undvikit att samla in folkmusik med hjälp av fonograf. Kanske hade detta att göra med att kommissionen hade som sitt primära mål att publicera materialet i tryckt form och att insamlarna ansåg att det var onödigt att släpa på tung och uppseendeväckande utrustning för fältarbete. Men det är också möjligt att detta var ett sätt att kontrollera situationen – att ha exklusiv rätt till tolkningen. Eftersom det inte har funnits några inspelningar tillgängliga, är transkriptionerna de enda källorna.

Karl Tirén tvingades alltså att välja sida: Nils Andersson eller Hartman, eller egentligen uppteckningar eller inspelningar. Han valde det fonografiska mediet, vilket vi idag kan vara tacksamma över. Även om han räknade med akademiens stöd även i fortsättningen, sökte han också medel på annat håll. Han var helt enkelt tvungen, eftersom insamlingsarbetet fordrade tjänstledighet från Statens järnvägar och familjen måste försörjas. I december 1913 beslutade Stiftelsen Lars Hiertas minne om bidrag till Tirén "för undersökningar av lapparnas musikliv och gamla sånger" (Aftonbladet 8/12 1913). I oktober 1914 tilldelades han ytterligare 500 kr av Vetenskapsakademien, ett stöd som egentligen var en donation från textilfabrikören Jacob Wahren i Norrköping, förmedlad av landshövding Walter Murray i Luleå till akademien (brev från Yngve Laurell till Karl Tirén 28/9 1914, Tirénsamlingen, SVA). Man skulle kunna tänka sig att Tirén erhöll ekonomiskt stöd för sin insamling från Kungl. Musikaliska Akademien, men några belägg för detta finns inte i Akademiens handlingar från denna tid.

Det fasta bandet mellan Karl Tirén och Etnografiska museet innebar för den sistnämnda parten att samlingen av fonografinspelningar växte efter varje tillfälle

¹⁵ Yngve Laurell deltog 1910–11 i en expedition till Australien, ledd av Erik Mjöberg (se Boström 2001). Laurell gjorde fonografinspelningar med aboriginer som också spelades upp under utställningen. Nils Andersson nedsättande ord syftar på dessa upptagningar.

En del av Lapplandsavdelningen på Etnografiska avdelningens utställning i Konstakademiens lokaler 1913. Här visade som synes föremål och en del fotografier. Foto i Etnografiska museet.

som Tirén fick tillgång till fonograf och cylindrar. Den 10/5 1916 skickar Tirén ett "register i concept över alla för Etnografiska museet insamlade lapplåtar, härmed en avskrift av de sist insamlade 53 sångerna. [...] Allt som allt hava 376 nummer hittills insamlats för Kungl. Vetenskapsakademien" (Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM). Då är hans insamlingsarbete mer eller mindre avslutat. Av en odaterad sammanställning över "originalinspelningar" i Etnografiska museets fonografarkiv framgår att man ägde 810 rullar, varav 500 var inspelade av Karl Tirén. Hans bidrag var sålunda stort, även om mängden säkerligen också innehöll kopior. Etnografiska museet ägde redan då en apparat som på mekanisk väg kunde utföra så kallad pantografisk kopiering av fonografupptagningar (Boström 2025, s. 291).

Karl Tiréns med tiden starka anknytning till Etnografiska museet ledde honom till en uppfattning om att allt insamlat material borde förvaras på ett ställe. Efter Nils Anderssons bortgång 1921 kunde han diskutera med företrädare för

Folkmusikkommissionen om att föra över de tidiga samlingarna till museet, de som kommissionen bidragit till. Även om han hade alla uppteckningar i hemmet, ville han uppenbarligen föra ihop det skriftliga med det inspelade till en helhet. Han skriver den 8/3 1922 till Hartman i det ärendet:

Det har lyckats mig att igenlösa all den lappska musik, som jag samlat åt Sv. Folkmusikkommissionen och den mindre samling, som var avsedd för Lunds Universitet, varigenom sålunda alla mina samlingar kunna komma på en hand och sålunda möjliggöra publicering". (Prof. C.V.Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM)

Fastän Tiréns tidiga material skulle kunna sammanföras med det som tillkommit med Vetenskapsakademiens stöd, verkar det ändå inte ha gått som Karl Tirén – och säkerligen även C. V. Hartman – ville ifråga om samlingens förvaring. Karl Tiréns material – uppteckningar och inspelningar – samlades inte på Etnografiska museet.

I museet eller hemma hos Tirén?

TROTS ATT TIRÉNS fonografupptagningar successivt införlivades i Etnografiska museets samling av etnografiska inspelningar, fick han låna hem dem för att transkribera jokarna. Eller "läsa av" rullarna som han uttryckte det. Detta började han med redan 1916, enligt vad som framkommer i ett brev till Hartman, där han beklagar att han inte haft "den tid som behövdes för att fullborda avläsningarna på de över 200 sånger, som förvaras här för detta ändamål" (4/11 1916; Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM). Arbetet med den planerade boken bedrev Tirén hemma i Bergvik genom att skriva rent sina uppteckningar och föra över de inspelade jokarna till notskrift. Att han kunde låna hem sina egna fonografinspelningar var mot den bakgrunden inte så konstigt. Men lånen skapade trots allt oreda i museet. Var fanns rullarna – i museets förvar eller i det Tirénska hemmet?

Den 13/3 1923 skriver en pressad Hartman till Tirén för reda ut frågan om de Tirénska rullarnas placering:

Saken är den, att museet just erhållit förfrågan om hur mycket av dig insamlat fonografiskt material, som finns i vårt fonogramarkiv. När vi jämföra antalet rullar med deras nummer, som finnas här (circa 125 rullar, omfattande 200 n:r sånger etc.) med uppgifterna i årsberättelserna, stämmer ej siffrorna. De senare upptaga nämligen inalles 370 n:r (100-tal för 1913, 120 under 1914, 150 under 1915, summa 370).

Hartman skriver vidare med samma iver att söka förklaring till oredan:

Som du vet, hade [Yngve] Laurell i första hand vård om fonogramarkivet och jag har upprepade gånger anmodat honom att göra upp en fullständig och överskådlig förteckning över våra tillgångar i den vägen, men han har ej utfört uppdraget nöjaktigt. Nu undrar jag, om du minnes eller utan alltför stor tidsförlust kan taga reda på, hur mycket du skickat till avdelningen? Här står som sagt siffran 370 enligt årsberättelserna, mot 200 vilket utgör vad som är anträffbart i arkiv. Kan det möjligen förhålla sig så, att en del av materialet

För att frakta och förvara de sköra vaxrullarna behövdes praktiska och enkla lösningar. Zeniths margarin-låda med mellanlägg av wellpapp visade sig passa perfekt för åtta rullar. Foto: Svante Helmbæk Tirén.

fortfarande ligger kvar hos dig och att årsberättelserna ej ge uppgift på vad du tillsänt avdelningen, utan endast att du under det och det året för dess räkning insamlat så och så mycket? (Prof. C.V.Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM)

Karl Tirén kan lugna Hartman med vändande post:

De fonografrullar, som fattas i 370-talet, finnes hos mig. Vid tiden för insamlandet eller rättare strax efter ville jag över om möjligt nedskriva alla texter, men tjänsten lade hinder. Denna vår torde bli lättsammare för mig i tjänsten än någon gång tillförne, emedan jag får reservpersonal [till järnvägsstationen i Bergvik]. Även var Etnografiska museet vid tiden ifråga överfyllt av inpackade etnografica, varigenom jag behöll rullarne i förhoppning att någon gång få tillfälle nedlägga vidare arbete. Emellertid torde jag under kommande helgdagar få tillfälle sända förteckning å desamma... (15/3 1923; Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM)

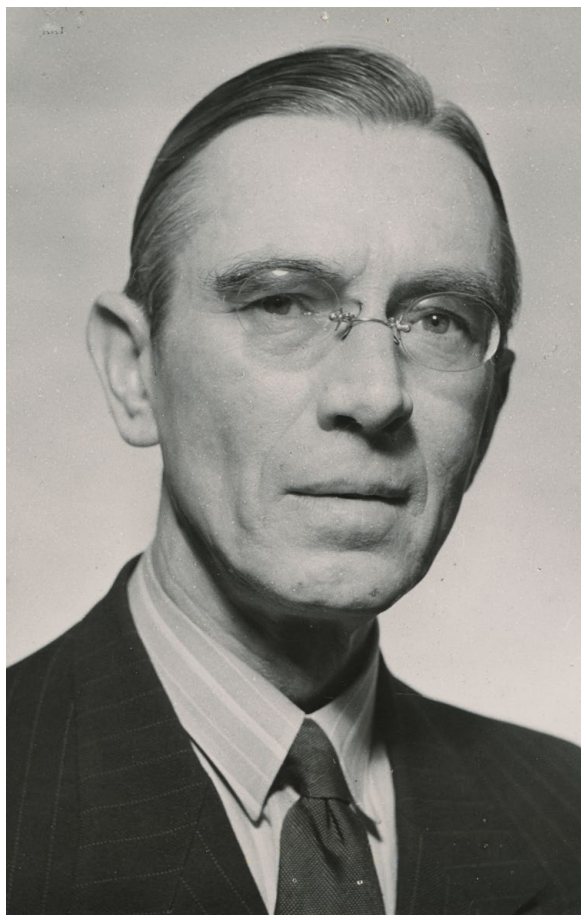
Lägg märke till att Tirén inte lovar att omedelbart återlämna de utlånade rullarna, bara skicka en förteckning över dem. Arbetet med att transkribera de inspelade jokarna var långt ifrån färdigt och Tirén behövde ha tillgång till sina inspelningar.

Inte långt efter de citerade breven om rullarnas placering skrevs, drabbades Hartman av psykisk sjukdom. "Han blev förelagd att begära tjänstledighet, vilken kom att räcka fram till hans pensionering" (Franzén 1969–1971). För Karl Tirén innebar Hartmans avgång att hans samarbete med Etnografiska museet blev glesare. Hartman var hans mångåriga kontakt på museet. Utan Hartman på chefsstolen föll också bokplanerna.

När Hartman tvingades lämna tjänsten som föreståndare 1923, var Tiréns önskan om en samlad förvaring av det insamlade material således inte uppfyllt. Och dessutom var ett antal av museets fonografrullar kvar hemma hos inspelaren. Etnografiska museets roll för Tirén blev i den uppkomna situationen heller inte självklar.

Hartman efterträddes av etnografen *Gerhard Lindblom* (1887–1969), en intern lösning, eftersom han redan var anställd på museet. Lindblom blev tillförordnad intendent och föreståndare direkt efter Hartmans avgång. Till historien hör att Lindblom under en expedition till Östafrika 1910–1912 själv hade gjort fonografupptagningar. Lindblom var visserligen språkforskare, men på rullarna registrerades nästan uteslutande sånger som dock Lindblom transkriberade och översatte (Boström 2004, Östberg 2017, jfr Lindblom 1920).

Gerhard Lindblom övertog den otacksamma uppgiften att för museet säkra tillgången till Tiréns fonografrullar. Lindbloms korrespondens med K. B. Wiklund, professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet, avslöjar att ärendet om

Gerhard Lindblom (1887–1969) efterträdde Carl Vilhelm Hartman som föreståndare för Etnografiska museet, först som tillförordnad, från 1929 som ordinarie föreståndare. Lindblom hade genomfört ett antal forskningsresor till östra Afrika, och i samband därmed gjort fonografupptagningar. Foto: Etnografiska museet.

rullarnas förvaring svajade rejält. Till och med frågan om det framtida ägarskapet var högst osäker.

Den 18/6 1924 skriver Wiklund alarmerande till Lindblom:

Torsten Kolmodin¹⁸ skriver till mig, att han talat med dig om de Tirénska rullarna, som enligt rykte skulle åtminstone delvis vore hotade med avyttring till de amerikaner som just nu hemsöker landet. Jag vet inte mera om Tiréns tillgodohavande hos och med Hartman än vad han brevledes och högst dunkelt berättat, men alldeles förbannad var han, säkerligen också med skäl. Om han kunde stödjas, vore det innerligen väl, men huru K.[olmodin] omtalar, att Hartman nu går omkring och samlar pengar för utgivning av rullarna etc., men själv kan han ju inte

omhänderhava några medel, och vem skulle utge melodierna, d.v.s. transponera till noter framför allt? (Prof. Gerhard Lindbloms efterlämnade korrespondens, 1921–1924, Ö 3 A:1, EM)

¹⁸ Torsten Kolmodin (1885–1963) var förste bibliotekarie vid Stockholms stadsbibliotek från 1919, men utförde också etnografiska studier kring särskilt pitesamer. Han utgav 1914 verket *Folketro, seder och sägner från Pite Lappmark*.

Vilka amerikanska uppköpare som ”ryktet” syftar på är idag okänt, och det finns inga andra källor som skulle kunna styrka att det låg någonting i hörsägnen. Talet om försäljning stammade knappast från Tirén själv, men det är å andra sidan lätt att föreställa sig den villrådighet som han upplevde efter Hartmans avgång. Han hade ju investerat åtskilligt av både tid och ekonomiska medel i sin samling med inspelningar – i gott samförstånd med Hartman som nu befann sig utanför spelplanen.

En kort tid senare skriver Wiklund till Lindblom i samma ärende:

Om museet faktiskt eger en mycket stor del (huru stor?) av T:s rullar, så är ju det mesta räddat. Efter min kännedom om T. kan jag för övrigt inte tro att T. gärna säljer ens något av sina rullar till U.S.A., och ditt brev styrker mig ytterligare i denna uppfattning. (26/6 1924; Prof. Gerhard Lindbloms efterlämnade korrespondens, 1921–1924, Ö 3 A:1, EM)

Gerhard Lindblom gick som synes via gemensamma kontakter för att försäkra sig om samlingens status, han vände sig inte direkt till Tirén. Karl Tirén var omtalad för sitt humör, och kanske ville Lindblom undvika att råka ut för det. I Bergvik kallades han för övrigt Mr Stromboli, efter den vulkan som är känd för sina dagliga utbrott.¹⁹

Ett odaterat brev från Karl Tirén till Gerhard Lindblom, dock skrivet under den här aktuella tiden, visar tydligt att Tirén var frustrerad. Hartmans hängivna stöd hade fallit, rullarnas förvaring var osäker och själv visste han varken ut eller in. Tirén hade uppenbarligen fortfarande kontakt med Hartman, men med en Hartman ur balans. Brevet talar om ekonomiska krav på Tirén, men också om en insamling till hans förmån som han dock inte vare sig bett om eller sett resultatet av.

Tvärtom lånade jag bort allt vad jag kunde undvara till Prof. Hartman och betraktar sålunda hans deposition av fonografmaterial, som en pant, som återlämnas, när jag får ersättning för mina utlägg. (Prof. Gerhard Lindbloms efterlämnade korrespondens, 1921–1924, Ö 3 A:1, EM)

¹⁹ Söderhamns Tidning 3/9 1955. Stromboli är en ö med en dominerande vulkan, belägen strax norr om Sicilien. Den blev aktuell 1950 genom filmen *Stromboli* som regisserades av Roberto Rossellini och i vilken Ingrid Bergman spelade huvudrollen.

Tiréns rader måste tolkas som om han medvetet behöll rullarna i hemmet tills han fått ersättning för sina utlägg. Indirekt säger han att rullarna var museets egendom.

Den tillförordnade museiföreståndaren Gerhard Lindblom fortsätter att korrespondera i ärendet med K. B. Wiklund i Uppsala. Lindblom har fått ett brev från Tirén (tyvärr inte bevarat), i vilket Tirén klarlägger sin syn på handhavandet av rullarna. Tirén hävdar att han sänt ”500 fonografnummer” till Hartman och att dessa katalogiserats av museet – han har själv fått en kopia på katalogen. Lindblom meddelar detta till Wiklund:

Till detta kan jag endast foga den kommentaren, att här finnes ej mera än vad jag uppgav till Dig i mitt senaste brev. Men jag har egentligen aldrig närmare sysslat med fonogramarkivet annat än jag för åtskilliga år sedan katalogiserade detsamma och kom då till de i mitt brev givna siffrorna, vilka fortfarande tycks gälla. Annars var det ju [Yngve] Laurell som skötte om det musikaliska i avdelningen.

Tiréns egen uppgift om ”500 fonografnummer” är svår att tolka. Han kan inte ha avsett antal rullar – i dag finns ca 300 bevarade. Tirén kan knappast heller menat att antalet inspelade jojkningsrullar var 500 stycken. Visserligen finns rullar med flera upptagningar, men inte sådan mängd att det totalt skulle röra sig om 500 jojkningsrullar. Siffran som Tirén uppger i brevet måste vara en rund uppskattning, till och med en överdriven uppskattning. Det är som synes oklart ifall Tirén syftade på antalet upptagningar (i flera fall förekommer flera upptagningar på en och samma rulle) eller antalet rullar. Karl Tirén kunde enkelt inte meddela hur många rullar han spelat in, inte heller hur många jojkningsrullar som rullarna innehöll. Osäkerheten om samlingens omfattning går som en röd tråd genom hela historien om Tirén som joysamlare.

Fortsättningen av Lindbloms brev till Wiklund förtydligar varför rullarna förvarades hemma hos Tirén i Bergvik:

Som säkerhet för vad han [dvs Tirén] redan lagt ut, behåller han emellertid det för museets räkning insamlade fonografmaterial, som han ännu har kvar hos sig, tills han fått ersättning för sina utlägg. Han säger f. ö. att H.[artman] tidigare bett honom kvarhålla ”det ytterligare fonografmaterial, som han genom enskilda medel bekostat resorna för”. (15/7 1924; Prof. Gerhard Lindbloms efterlämnade korrespondens, 1921–1924, Ö 3 A:1, EM)

Efter dessa rader försvinner frågan om de Tirénska rullarna under några år ur brevväxlingen mellan Lindblom och Wiklund. Det gör att rullarnas fortsatta placering inte är känd. De var – som Tirén meddelar – registrerade i museets fonogramkatalog, men som helhet inte i museets förvar. Tirén hade åtminstone delar av samlingen hemma i Bergvik i mitten av 1920-talet.

Samlingens osäkra status framgår tydligt av en intervju med Karl Tirén i *Stockholms Dagblad* vid ungefär samma tid (11/3 1924):

Var ska nu hela denna samling hamna? – Hr Tirén vill inte svara på frågan, han hänvisar bara till att det nu blir musikernas och filologernas sak att ta itu med materialet. Otvivelt torde dess plats vara Etnografiska museet, och enligt vad Stockholms Dagblad erfarit, äro även krafter i rörelse för att till denna institution sammanföra det väldiga material Lapplandsforskaren och entusiasten Karl Tirén hopbragt under ett sällsynt gediget studiearbete.

Att Karl Tirén inte kunde besvara journalistens fråga, var inte så konstigt. Han visste helt enkelt inte var samlingen skulle hamna. Och hade i det uppkomna läget ingen brådska med att driva frågan. Hemmet i Bergvik var stort och kunde utan problem härbärgera materialet.

Några år senare skriver Karl Tirén till sin vän violinisten Sven Kjellström och berättar om läget:

Själv innehar jag inemot 200 dylika fonogram oavlästa. Av dessa till etnografiska museet lämnade 500 funnos i Stockholm för några år sedan, då Prof. [Gerhard] Lindblom övertagit, endast 170 kvar. De övriga som det sades, översända till Berlin för att avgjutas i koppar. (24/4 1931; Stenman 1991, s.16)

Vid Berliner Phonogrammarchiv kunde man genom galvanisering framställa negativa kopior på utvalda fonografrullar, med vilka man därefter kunde gjuta kopior i lämplig vaxblandning. Men Tiréns hänvisning till en sådan åtgärd får nog kallas ett rykte. Det finns inga andra källor som berättar om någon skickning till Berlin. Uttalandet visar att Tirén inte var särskild informerad om rullarnas status på museet. Och hans uppfattning om rullarnas antal var därför svävande.

Ären går och ingenting verka hända, att döma av bevarat källmaterial. Våren 1932 skriver Gerhard Lindblom, nu ordinarie föreståndare för museet, några rader till sin förtrogne i Tirén-ärendet, K. B. Wiklund i Uppsala. Frågan om samlingen med fonografrullar är till synes inte löst. Vem är ägare? Och var

förvaras rullarna? Lindblom meddelar sin uppfattning i ett brev som dessvärre inte är bevarat. Wiklund svarar:

Det har nu onekligen blivit något klarare i denna underliga historia, och jag har tillsu. underrättat [Ernst] Arbman²⁰ och bett honom söka vid tillfälle pumpa Tirén – om jag skulle göra det, bleve nog resultatet ytterligare dimmor och hysteri, eller vad man ska kalla det. (1/5 1932; Prof. Gerhard Lindbloms efterlämnade korrespondens, 1921–1924, Ö 3 A:4, EM)

Ännu något senare är situationen ungefär lika oklar. Det framgår av det auktoritativa uppslagsverket *Svenska män och kvinnor* (1942–48) som i artikeln om Karl Tirén påstår att hans inspelningar ”delvis finnas [...] bevarade i fonogramrullar på Statens etnografiska museum”. Ingen utomstående visste helt enkelt hur saken låg till.

Det är sammanfattningsvis lätt att föreställa sig bristen på tillförlitlig kunskap om de Tirénska rullarna. Med flera personer inblandade och med en egensinnig Tirén som en avgörande part blev frågan om rullarnas placering en flera år lång historia. Gerhard Lindblom som inte var med från början visste inte hur den ursprungliga överenskommelsen mellan Hartman och Tirén löd. Och han lyckades inte – trots flera försök – komma framåt i ärendet. Ärligt talat var frågan om rullarna inte särskilt central ur föreståndaren Lindbloms synvinkel. Irriterande visserligen, men knappast central. Det fanns viktigare ting som pockade på Lindbloms uppmärksamhet, bland annat blev Etnografiska museet en självständig institution, skild från Vetenskapsakademien 1935, då de etnografiska samlingarna ombildades till Statens etnografiska museum.

Tirén hade vid det här laget en tydligare koppling till Kungl. Musikaliska Akademien, i vilken han invalts som associé 1926. 1931 fick han ekonomiskt stöd från akademien för arbetet med att sammanställa boken *Die lappische Volksmusik* (jfr Ramsten 2016, s. 122 f). I brev till Musikaliska Akademien den 7 juli 1931 skriver han:

Enligt tjänstemeddelande från Kungl. Musikaliska Akademien har Kungl Maj:t ställt av Riksdagen anvisade anslag å tretusen kr till förfogande, att av

20 Ernst Arbman (1891–1959), religionshistoriker, professor i ämnet vid Stockholms högskola 1937–1958. Arbman var också violinist, särskilt intresserad av norrländska spelmanstraditioner. Familjerna Arbman och Tirén var sammanflätade med vänskapsband. Både Karl Tirén och Arbman var för övrigt hedersledamöter vid Norrlands nation i Uppsala.

*Akademien till mig utanordnas, sedan plan för mitt arbete blivit inlämnad och av Akademien, efter hörande av Nordiska Museets styresman, godkänd.*²¹

I brevet finns också en plan för arbetet:

- 1) *Alla mina concept och uppteckningar med början från år 1909 ordnas och kontrolleras i den mån vederb. lappska sångare ännu äro i livet. Härtill lämpa sig sommarmånaderna bäst.*
- 2) *Sedan dessa renskrivits och kontrollerats, överlämnas två exemplar till Kungl. Musikaliska Akademien att förvaras på skilda platser enligt Kungl. Maj:ts direktiv. Härtill lämpar sig vintern bäst.*
- 3) *I den mån nya jojkningar kunna upptecknas eller upptagas med fonograf i sammanhang med kontrollarbetet, som kräver besök i skilda delar av Lappland, verkställs sådant arbete. Härtill lämpar sig även nedskrivande av iakttagelser som göras under arbetet, hvarigenom grund kan läggas för en blivande avhandling i ämnet.*
- 4) *Beroende på hur stor del av min lön och naturaförmåner, som Kungl. Järnvägsstyrelsen kommer att avdraga under min tjänstledighet, utsträcker denna, tills anvisade belopp konsumerats för ändamålet.*

I fall denna arbetsplan av Akademien godkännes, får jag vördsamt anhålla, att av Statskontoret utanordnade medel tillsändes mig.

Bergvik den 4 Juli 1931

Karl Tirén

Under Tiréns namnteckning har Nordiska museets styresman Andreas Lindblom skrivit in sitt godkännande direkt i brevet, dock med förbehållet att museet ska erhålla ett exemplar av manuskriptet. Detta ger oss en förklaring till varför det finns två exemplar av det svenskspråkiga manuskriptet till *Die lappische Volksmusik*. Tirén var helt enkelt tvungen att göra två avskrifter för att kunna rekvirera medlen. Ett drygt arbete, kan man tänka.

1939 ansökte Karl Tirén om ytterligare medel (9 318 kr) för att bekosta det fortsatta arbetet med boken, denna gång från staten. Hans ansökan remitterades till Musikaliska Akademien som tillstyrkte Tiréns begäran, varpå han tilldelade-

²¹ Kungl. Musikaliska Akademiens protokoll 1931 (Musik- och teaterbiblioteket).

des stöd. Det har sitt intresse att citera ur Akademiens remissvar som berättar åtskilligt om den dåtida synen på jojkning bland landets musikaliska elit:

Kännedomen om denna primitiva musik har stor betydelse för studiet av lapparnas själsliv liksom ock av detta folks samhörighet med andra naturfolk. Den är även av värde för musikforskning, då den bidrager till förståelsen av konstens väsen och ursprung. Ävenså har den betydelse för konstmusiken genom att lämna ett originellt och kraftigt råmaterial till dess befruktande och förnygrande. (KMA:s protokoll för ordinarie sammankomst 25/5 1939, paragraf 8 samt remissvar utgående från skrivelse s. 170, citerat ur Ramsten 2016, s. 123).

Argumentationen utgår som synes ifrån att jojkning är en "primitiv musik" och därför kan bidra till kunskapen om musikens utveckling, således ett evolutionärt synsätt som emanerade från den jämförande musikforskningen. Till den högst utvecklade musiken, konstmusiken som Akademien benämner den, skulle Tiréns uppteckningar kunna bli teman i tonsättares händer. Detta främlingskap inför jojktraditionen säger i sin tur något om den oförståelse som Tirén måste ha mött under sina många år som jojksamlare och -utgivare.

Arbetet med manuset var som sagt omfattande och tog säkert mer tid än Tirén räknat med. Det gjordes till största delen i hemmet i Bergvik. Då behövde han ha rullarna nära sig. Och så blev det. År efter år. När boken arbetet intensifierades vid mitten av 1930-talet, behövde Tirén troligtvis ha hela samlingen till hands. Hur det i verkligheten förhöll sig, är inte känt i detalj. Men vi vet genom sonen *Torne Tirén* (1908–1999) att många rullar – troligen merparten – blev kvar i Bergvik ända fram till Karl Tiréns bortgång 1955. Samlingen med fonografinspelningar gick på så vis Etnografiska museet ur händerna. Utan formellt beslut och utan att någon från museet på skarpen efterlyste sin egendom. Men det är inte säkert att Karl Tirén såg saken på det sättet. Han hade ju med stora personliga uppteckningar skapat sin samling av uppteckningar och inspelningar, visserligen med ekonomiskt stöd av flera instanser. Det kan hända att han efter alla turer med museet under Lindbloms ledning betraktade rullarna som sin egendom. Carl Vilhelm Hartman, med vilken han gjort den ursprungliga överenskommelsen, var sedan flera år borta ur bilden. Behovet att ha uppteckningarna till hands var ett faktum under boken arbetet. Att rullarna i decennier funnits i hans hem måste dessutom ha påverkat hans uppfattning om ägandeskapet.

Samiska föremål

KARL TIRÉN MÖTTE samiska kulturer i förvandling. Hans expeditioner ägde rum i en tid, då tankar, vanor och värderingar förändrades. Det moderna samhället trängde in i det samiska samhället i form av järnvägar, turism, gruvor, vattenkraftverk – och expansiva tätorter. I själva verket bildade det gamla livets omvandling utgångspunkt för hans samlande. Det var jojktraditionens tillbakagång som fick honom att göra sin insats. Med modernitetens ögon såg Karl Tirén vad som behövde göras och med samma blick greppade han efter fonografen. "Fonografen utgjorde både ett mediemodernt löfte, och en apparat för undsättning mot faran den symboliserade" (Snickars 2020, s. 355). Man också uttrycka det så att Karl Tirén stod med ett ben i den gamla världen och det andra benet i moderniteten. Den dubbla tillhörigheten var en personlig tillgång, men också en förutsättning som han delade med andra som vid ungefär samma tid ville bevara äldre kulturuttryck.

Hans vision omfattande jojkningen, men det var mer eller mindre oundvikligt att han reste med en bredare blick. Mycket var som sagt under förvandling. Tiréns vida intresse syns inte minst i hans resedagböcker som innehåller anteckningar i många ämnen, därtill teckningar av allt från dräktmönster till fjällvyer. Hans blick riktades också mot traditionella föremål i samernas ägo. Från museets föreståndare Carl Vilhelm Hartman fick han det passande uppdraget att för museets räkning köpa in äldre samiska föremål under sommarexpeditionen 1913. Ja, Tirén fick till och med en förskottssumma. I sin resedagbok sammanfattar han inköpen med tillhörande kostnader:

<i>1 st björns pjut med holk Arjepl</i>	<i>14 kr</i>
<i>1 skidstav med skopa, Juckas.</i>	<i>6–</i>
<i>1 liten kuksi kvinno Juckasj</i>	<i>4–</i>
<i>1 tennbroderad bröstlapp Tärna</i>	<i>5–</i>
<i>1 " lappbälte</i>	<i>10–</i>
<i>14 pjäser Juckasjärvi</i>	<i>144–</i>
<i>4 dragtömmar Kuhmonen</i>	<i>12–</i>

En mjölkstäva som Karl Tirén inköpte eller fick under sina insamlingsresor och som numera tillhör Åjtte samlingar. Foto: Åjtte.

<i>Håkansson Juckasj.</i>	100 –
<i>stor kniv L Sikku Kares.</i>	5 –
<i>1 mindre pulka</i>	18 –
<i>1 stor kniv Vakkosj.</i>	10 –
<i>1 lappbälte silver</i>	30 –

De inköpta artefakterna finns inte registrerade i Etnografiska museets förvärvskatalog för 1913 och de närmast följande åren. Nyförvärv registrerades vanligen när de införlivades i samlingarna, dessförinnan kunde de ligga ouppackade i årtal. Men de infördes sannolikt ändå i museets samling, även om det idag är svårt att med bara Tiréns knapphändiga uppgifter identifiera de enskilda numren.

Det finns uppgifter om att Tirén förmedlade samiska föremål till geografiska institutionen vid Uppsala universitet – etnografen sorterade under geografiämnet vid denna tid.

Åtminstone under sommaren 1914 fortsatte han att på Hartmans uppdrag köpa in föremål till Etnografiska avdelning, om än i mindre skala.²² Till Hartman skriver Tirén den 5 juli 1914:

Lappsaker äro inköpta, bl.a. en åkpulka och en lastpulka med lock jämte dragtömmar och selar för 4 pulkor. Återstår tre typer därav, nämligen s.k. 'lihtikerres' för kokkärlden, 'kalavokerres' = lastackja och 'kåhtikerres' för kåtaställningar. Erbjudes köpa sådana, men då de äro reparerade eller lappade, får jag fråga, om jag skall inköpa dem i nödfall; det kan vara med svårighet förenat att erhålla dylika fullt oskadade. Emellertid ämnar jag låta uppsnygga åtskilliga av sakerna, innan de nedsändes.²³ (Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM)

2023 överläts merparten av Etnografiska museets samiska föremål till Åjtte – Svenskt fjäll- och samemuseum i Jokkmokk, efter flera år som depositioner. Där är föremålen som Tirén levererade föredömligt registrerade.

I detta sammanhang kan man ställa frågan, ifall Tiréns samling med uppteckningar och upptagningar i logikens namn också borde ha överförts till Åjtte. Så är nu inte fallet, men Åjtte innehar ändå en kopia på Tiréns upptagningar. Museets besökare kan därigenom ta del av de unika upptagningarna – och museet kan besvara förfrågningar om Tiréns ljudande dokumentationer.

Karl Tirén fortsatte av allt att döma att intressera sig för äldre samiska föremål, även om han inte hade inköpsuppdrag från Hartman och hans museum. När Karl Tirén sent i livet flyttade till sonen Torne i Stockholm, lämnade han kvar en del av bohaget på vinden till Elfviks herrgård i Bergvik, där han och andra hustrun bodde efter hans pensionering. I det ingick ett rätt stort antal föremål med samiskt ursprung. Där var tingen kvar vid hans bortgång 1955. När dödsboet skulle upplösas och lösöret fördelas, befanns att en av Tiréns söner och

22 "Lyckligtvis hava omständigheterna så fogat, att jag ändå hörsammat din däri [dvs i föregående brev] omtalade önskan att ej uppköpa lappska föremål för hela beloppet..." (13/8 1914; Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM).

23 Ett av de inköpta föremålen, en pulka, kom dock på avvägar, enligt vad Tirén berättar i ett brev av den 2/10 1914: "Även inträffade för halvannan vecka sedan, att en av pulkorna, som nedsatts vid magasinet för avsändade till Etn. Riksmuseet bortstulits av okynniga ligapojkar. Jag utlovade en belöning åt den som kunde finna den. För ett par dagar sedan återfanns den fylld med sten och sänkt i sjön utanför stationen. Då den smorts ned av dy och tjäran gulnat, måste jag nu låta putsa upp den, förrän den kan avsändas" (Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens, Ö II a:3, EM).

dennes hustru hade testamenterat sin egendom till hans många syskonbarn. Den omständigheten gjorde arvsskiftet komplicerat – och skulle framför allt skingra samlingen. Men då ingrep Torne Tirén, enligt vad han själv berättade i intervju med Inger Stenman 1986:

...när det gällde de här sakerna, då sa jag det, att ni får ursäkta att jag blandar mig i det här arvegodset, men om det är någonting som ska lämnas tillbaka till samerna, så är det den gamla hemslöjden som är så dyrbar och så värdefull.

En sakkunnig tillkallades, en man som gick igenom föremålen och värderade dem. Delägarna till dödsboet beslutade därefter att erbjuda dåvarande Jokkmokks museum att förvärva objekten. En överenskommelse slöts, varefter museet – som i dag är Åjtte – införlivade föremålen i sina samlingar, där de numera finns.

De föremål av samiskt ursprung som Karl Tirén under en följd av år köpte, fick som gåva eller bytte sig till förvaras sålunda i samernas svenska centralmuseum i Jokkmokk. Tirén omtalas i regel som jojksamlare, men historien om hans gärning berättar att han också samlade annat.

Till Nordiska museet och Musikhistoriska museet

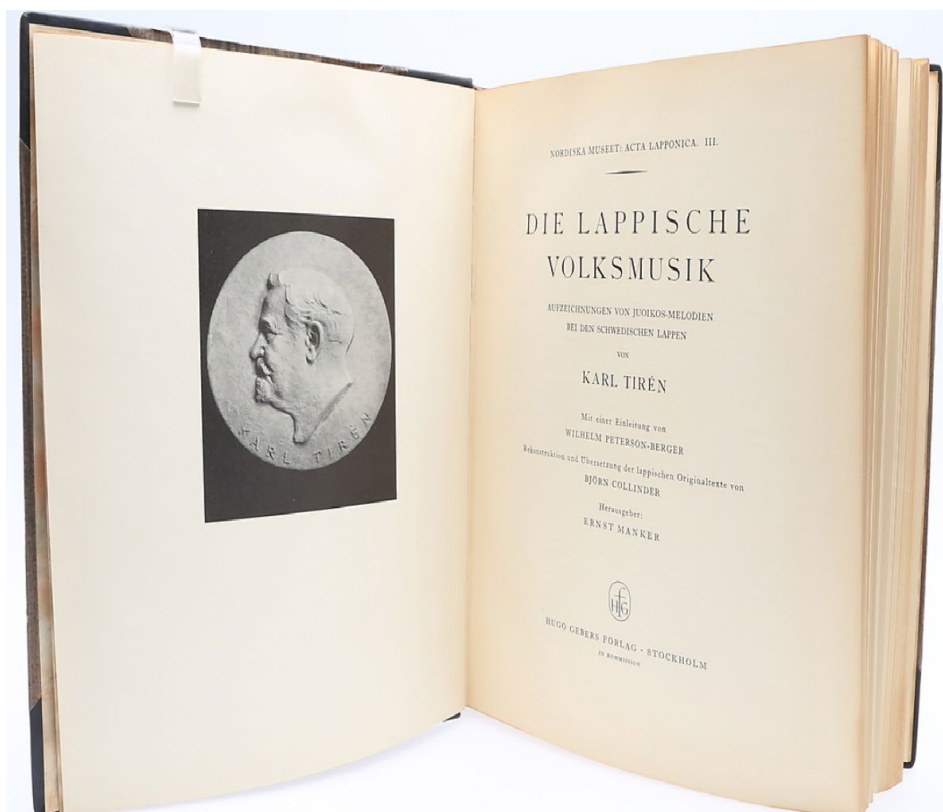
1942 KOM BOKEN *Die lappische Volksmusik* till slut ut av trycket, den bok som redovisar resultatet av Karl Tiréns insamlingsarbete under 1910-talet, tillsammans med en omfattande introduktion av Tiréns hand (om bokens tillkomst, se Kjellström 2023). Den utgavs som nummer tre i Nordiska museets serie *Acta Lapponica*. Redaktör var Ernst Manker som anställdes 1939 för att bygga en samisk avdelning.

Ernst Manker hade tillfälliga anställningar vid Etnografiska museet under tolv år, 1925–1937, med Afrika som sitt intresse- och arbetsområdet (följande efter Silvéen 2021, s. 28 ff). Hans arbetsuppgifter rörde främst föremålssamlingen, bildarkivet och utställningarna. Redan 1929 reste han för Etnografiska museet till Vittangi skogssameby, en dokumentations- och insamlingsexpedition som skulle följas av flera nordliga turer. Hans orientering vändes successivt mot det samiska. Snart fick han uppdrag och resestöd också från Nordiska museet.

Enligt Inger Stenman gjorde Ernst Manker 1932 en inventering av Etnografiska museets bestånd av de Tirénska fonografrullarna. Han fann 95 registrerade rullar, varav 88 var originalinspelningar – sju rullar var således kopior, sannolikt framställda med museets egen kopieringsapparat. Han fann vidare 25 oregistrerade rullar med originalinspelningar. Ingen vidare ordning! Sammanlagt förvarade museet 113 originalrullar. Inventeringen gjordes innan Tiréns bokarbete tog fart, måste tilläggas.

På 1930-talet väcktes en diskussion om ett samiskt centralmuseum. Med sin anknytning till både Etnografiska museet och Nordiska museet stod Ernst Manker mitt emellan de båda alternativen. Vinnare blev som känt Nordiska museet, ett avgörande som speglar en förändrad syn på samer: inte längre betraktade som ett exotiskt folk, utan som ett av folken i Norden. Och Ernst Manker blev mannen att förverkliga planerna som han för övrigt själv aktivt medverkat till.

Uppbyggnaden av en samisk avdelning på Nordiska museet aktualiserade frågan om överföring av samiska föremål från andra centrala museer. 1943 slöts en överenskommelse med Historiska museet som innebar deposition av bland annat samiska trummor på Nordiska museet (Silvéen 2021, s. 122 f). Ett liknande avtal om Etnografiska museets många samiska föremål förbereddes,

Boken Die lappische Volksmusik kom ut 1942 i ett påkostat linneband. Den redovisar Karl Tiréns insamlingsarbete på 1910-talet och innehåller, förutom författarens ganska omfattande introduktion, notbilder på samtliga jojkar. En nyutgåva av boken på svenska utgavs 2023.

men genomfördes av någon anledning inte. Etnografiska museets artefakter med samiskt ursprung blev kvar i magasinerna, trots att museet inte hade någon nämnvärd verksamhet kring samisk kultur. Manker kände säkert till att en del av föremålen införskaffats av Karl Tirén.

Även om Nordiska museet hade kommit överens med Etnografiska museet om överflyttning av samiska föremål, hade knappast Karl Tiréns fonografinspelningar följt med till Lejonslätten. För det första är det tveksamt ifall de betraktades som föremål, för det andra var många rullar på långlån hos Tirén. Boken *Die lappische Volksmusik* var visserligen utgiven och Tiréns arbete med att transkribera inspelningarna avslutat, men åtskilliga rullar förvarades fortfarande hemma hos Tirén. I likhet med hans ägandes föremål med samisk anknytning blev de till och med kvar i Bergvik, när den åldrade Karl Tirén flyttade till sonen Torne i Stockholm i början av 1955.

Ernst Manker (1893–1972) i sitt arbetsrum på Nordiska museet. Foto: Gösta Nordin. Privat ägo.

Efter Karl Tiréns bortgång den 1 september 1955 måste ägarna till dödsboet bestämma hur man skulle förfara med fonografrullarna. I en intervju med Inger Stenman berättade sonen Torne Tirén 1986 vad som hände med materialet: "Jag tog med dem alla 400 till Nordiska museet först. Sedan lämnades de över till Musikhistoriska museet i Stockholm". Antalet rullar stämmer ungefärligen med den idag bevarade helheten och är en mer korrekt siffra än den som ovan citerades ur ett brev till Gerhard Lindblom. Karl Tirén måste därför haft samtliga fonografrullar till hands i hemmet. Nordiska museet, där Ernst Manker fortfarande var verksam, blev alltså samlingens nästa förvaringsplats, men bara en tid, innan den flyttades till dåvarande Musikhistoriska museet på Slottsbacken.

Torne Tirén lämnade således rullarna till Nordiska museet och inte till Etnografiska museet. Bakgrunden till hans val måste i första hand vara faderns samarbete med Ernst Manker och Nordiska museet som utgivare av *Die lappische Volksmusik*. Det hade säkert också betydelse att Nordiska museet utsetts till centralmuseum för samisk kulturhistoria, en omständighet som sonen Torne säkerligen kände till.

På Nordiska museet finns enligt uppgift inga spår i bevarad korrespondens av någon leverans av de Tirénska rullarna till museet, heller inte av överflyttningen till Musikhistoriska museet. Karl Tiréns arkiv på Nordiska museet innehåller endast material med anknytning till utgivningen av *Die lappische Volksmusik*.

Det finns ett sammanhang som kan förklara varför Tiréns fonografupptagningar ganska snart övertogs av Musikhistoriska museet, vid sidan av att rullarna kanske betraktades som ett udda inslag i Nordiska museets samlingar. Musikvetaren Ernst Emsheimer (1904–1989) tillträdde som Musikhistoriska museets chef 1949, efter flera år som intendent vid Etnografiska museet. Emsheimer hade ett personligt intresse för samisk musik, mest synligt i de artiklar han från 1944 publicerade i ämnet (Emsheimer 1964). Dessförinnan skrev han dessutom en insiktsfull anmälan av Tiréns bok *Die lappische Volksmusik* i tidskriften *Folk-liv* (nr 6, 1942).

1956 blev Ernst Emsheimer invald i Folkmusikkommissionen som då fortfarande existerade, trots att utgivningen av sista bandet av *Svenska låtar* låg på 15 års avstånd (Boström 2010, s. 32 f). Så dags var det läge att avveckla kommissionen och framför allt föra över ägandet av dess omfattande arkiv till Musikhistoriska museet, där det hade deponerats 1936 (Boström 2024, s. 160). Ägandefrågan ordnades visserligen inte formellt förrän 1976, men upplösningen av kommissionen skedde 1956.

När Musikhistoriska museet fick råda över landets största folkmusikarkiv, innebar det samtidigt en förskjutning av verksamhetens tyngdpunkt till inhemsk

Musiketnologen Ernst Emsheimer var under följd av år chef för Musikhistoriska museet. Han var intresserad av den Tirénska samlingen och tog några betydelsefulla initiativ för dess skull. Här syns han tillsammans delar av 1950-talets tidig musik-rörelse, studiegruppen Collegium musicum. Foto i Scenkonstmuseets arkiv.

folkmusik. Tiréns inspelningar flyttades sålunda till Musikhistoriska museet, vilket helt säkert Emsheimer med sitt intresse för det samiska låg bakom. (Torne Tiréns intervju svarar ovan kan tolkas som om flytten skedde med hans och övriga syskons goda minne.) 1958 fick museet överta "49 st rullar med musik av olika spelmän" från Nordiska museet, nämligen en del av de som Yngve Laurell spelade in på 1910-talet (om dessa, se Boström 2001, s. 131 ff).²⁴ Det bör vidare nämnas att 1961 anställdes Jan Ling på museet, där han vid sidan av ordinarie sysslor arbetade med sin doktorsavhandling om nyckelharpan (Ternhag 2017, s. 37 f)²⁵. Tre år senare rekryterades Birgit Kjellström som samma år kom med sin gedigna studie *Spelpipan* i Dalarna, vilken huvudsakligen bygger på instrument i museets samling. Under Ernst Emsheimers ledning blev Musikhistoriska museet från och med slutet av 50-talet ett tydligt centrum för kunskap om inhemsk folkmusik.

24 E-post till Dan Lundberg från Agneta Klang Zättlin, Nordiska museet den 14/3 2024.

25 Mer om detta i Jan Lings artikel "I Olof Anderssons närhet" (Boström et al 2010).

Överföring för första gången

1979 FLYTTADE Musikhistoriska museet från Slottsbacken till Kronobageriet på Sibyllegatan 2 och i samband med detta bytte museet namn till Musikmuseet. Som granne i det då nyrenoverade huset fick man nyskapade myndigheten *Arkivet för ljud och bild* (ALB) som tidigare var en del av Kungl. Biblioteket med namnet Nationalfonoteket.²⁶ Det låg på flera vis nära till hands att låta ALB spela av de Tirénska fonografrullarna med modern teknik. En av de ivrigaste att få till detta var Ernst Emsheimer som visserligen var pensionär, men fortfarande fanns på museet nästan varje arbetsdag. Till saken hör att Emsheimer själv hade gjort dokumentära fältupptagningar med fonograf (Rosengren 2013, s. 128). Men ALB:s chef, Bengt Cnattingius, tvekade. Han värderade inspelningarna mycket högt, så högt att ALB först måste skaffa bästa tänkbara överföringsapparat och därefter öva överföringsproceduren på mindre värdefulla rullar av annat ursprung, ”eftersom vi anser att samiska jojkningar är de dyrbaraste vi har”, enligt Torne Tiréns återgivning. Utan att ha kunnat lyssna på inspelningarna hade ALB ändå delat in materialet i tre grupper, beroende på rullarnas yttre skick.

1982 spelades den Tirénska samlingen av hos ALB, det vill säga de rullar som var i avspelbart skick. Överföringarna var analoga, kanske måste påpekas. Arbetet utfördes av medarbetaren Anders Schilling (1955–2021) som hade ett stort intresse för äldre inspelningar och som dessutom var musiker. Anders Schilling delade in rullarna i tre grupper: Bra ljudkvalitet, godkänd ljudkvalitet och dålig ljudkvalitet. Samtidigt gjordes en noggrann katalogisering av rullarna, med vissa anteckningar om överföringstekniska förhållanden. Detta måste ha varit första gången hela samlingen blev förtecknad. Inspelningarna fördes över till tonband med hastigheten 3 ¾"/s – arkivstandard var 15"/s. Och dessutom med halva bandbredden så att man kunde utnyttja ena hälften på en sida och andra hälften när man körde bandet åt andra hållet. Överföringens tekniska standard motsvarade alltså inte den höga värderingen av rullarnas innehåll. Man kan säga att den gjordes amatörmässigt.

26 År 2001 ändrades namnet till Statens ljud- och bildarkiv, som sedan 2009 utgör Enheten för audiovisuell media vid Kungl. Biblioteket.

Med rullarnas innehåll på tonband kunde inspelningarna för första gången avlyssnas med hjälp av hyggligt bra ljudteknik. Torne Tirén uttalade sig direkt efteråt i tidningen *Samefolket* – med ord som lika gärna skulle kunna vara hans fars:

Detta är ett steg i den riktning som jag drömt om. Jag hoppas att detta skall stärka den samiska folksjälens kraft. Det finns ett djupt mänskligt budskap som borde förmedlas till alla människor. (Doj 1982)

De stora orden i citaten ekar i ett tackbrev som *Israel Ruong* (1903–1986), professor i lapska språket och lapsk etnologi vid Uppsala universitet, och själv jojkare, skrev till Musikmuseet, detta sedan han fått några av de avspelade jokarna på ett kassettband:

Den [kassetten] har för mig ett stort personligt värde. Lars Nilsson Ruong och Sara Kristina Ruong var mina föräldrar. Jag var med som tonåring då Karl Tirén gjorde upptagningar. Det var en mikaeliheg, då Maria Persson, en av hans främsta meddelare, gifte sig med en morbror till mig. (30/11 1985, Inger Stenmans samling)

Det måste ha varit en sällsam upplevelse att för första gången höra Tiréns upptagningar från 1910-talet genom en högtalare. Inte mycket fantasi krävs för att inse detta. Här steg för länge sedan avlidna personers röster – som exempelvis föräldraparet Ruongs – fram ur magasinens mörker och blev levande igen. Ljudkvaliteten var förstås inte jämförbar med samtida inspelningar, men ändå tillräckligt god för att uppfatta den musikaliska prestationen. Och dessutom kunde inspelningens volym vridas upp, vilket inte var fallet med den ljudsvaga fonografen.

Innan överföringen skedde, är det fullt begripligt att inspelningarna inte värderades särskilt högt – och att ansvaret för förvaring av rullarna därför vacklade. Fonografen som musikmedium utkonkurrerades tidigt av grammfonen som från slutet av 1920-talet dessutom kunde spela elektriska upptagningar med väsentligt bättre ljudkvalitet. Så länge Tiréns upptagningar bara kunde avlyssnas med hjälp av en fonograf, var det få som intresserade sig för dem. Sedan han transkriberat inspelningarna och dessutom publicerat notbilderna i *Die lappsiche Volksmusik*, var det som om de inspelade fonografrullarna nästan inte behövdes. Deras innehåll fanns ju i skriftlig form. Den värderingen förändrades radikalt med upptagningarna på tonband.

Ny överföring

ÖVERFÖRINGEN AV Karl Tiréns bevarade rullar var som sagt inte exemplariskt gjord. De inblandade personerna kunde emellertid inte veta att ett teknikskifte låg omedelbart framför dem. Ljudtekniken skulle digitaliseras. Det innebar att snart skulle förutsättningarna för överföring och framför allt efterbehandling av inspelningar bli starkt förbättrade. Inom kort väntade därför en ny överföring, denna gång med helt andra möjligheter. Intresset för de Tirénska inspelningarna hade väckts tack vare den första överföringen.

Initiativtagare till den nya överföringen var musikvetaren Inger Stenman. Hon fick vetskap om Karl Tiréns gärning 1977, strax innan hon började arbeta på Musikradion/P 2. Fem år senare mötte hon den Tirénska samlingen med fonografrullar på Musikmuseet och inledde ett långvarigt arbete med att undersöka – och försöka förstå – dess tillkomst. Särskilt viktiga för henne var Tiréns informanter, de kvinnor och män som på 1910-talet satt framför notblock och fonografratt (jfr Stenman 1996).

Även om Inger Stenman lämnade Stockholm 1986 för en tjänst som musikantikvarie vid Västernorrlands museum i Härnösand, behöll hon sina kontakter inom Musikradion. Genom dem kunde hon realisera idén att göra en ny överföring av Tiréns rullar. Det hela blev möjligt genom att knyta överföringsprojektet till *Folkmusik och -dansåret 1990* – och utlova material till program för både Musikradion och Sameradion.

Den nya överföringen skulle nämligen ske vid Sveriges Radio, där man då hade köpt en exklusiv anläggning för överföring av fonografinspelningar, benämnd *Electronic cylinder reproducing system* och konstruerad av amerikanen Art Shiffrin. Överföringarna skedde under fyra kortare arbetsperioder 1989–1991. Ljudtekniker var radions Mats Brolin, producent Inger Stenman. Av Inger Stenmans noggranna dokumentation över processen framgår att man först spelade av en rulle till en ”råkopia, som ljudmässigt är i precis samma skick som fonografrullen, alltså inte bearbetad”. Tanken var att man framöver, ”när tekniken utvecklats än mer, inte behöver gå till originalrullen, som skulle slitas än mer”.

Överföringarna gjordes på ett tjockare arkivband som kördes med 15”/s hastighet och med utnyttjande av hela bandbredden. Råkopiorna förvarades

I den Tirénska släktföreningens ägo finns idag denna mycket medfarna fonografratt. Tratten var en viktig del av rekvisitan när Karl Tirén som föreläsare berättade om sina inspelningsresor. Fotot förmedlat genom Svante Helmbæk Tirén.

obackade, detta för att undvika så kallat bandeko (som uppstår när banden snabbspolas tillbaka och bandvarven blir hårdpackade). De kopior som skulle efterbehandlas – filtreras på olika vis och på andra sätt göras mer lyssningsvänliga – spelades in på 7,5"/s hastighet, men fortfarande användes tjockare arkivband.

Råkopiorna placerades i Sveriges Radios fonografrullearkiv. De bearbetade kopiorna överlämnades till Musikmuseet – numera ingår de i Svenskt visarkivs samlingar. Av Inger Stenmans dokumentation framgår att "Tiréns fonografrullesamling i Musikmuseet [bestod] av 257 rullar, av dessa [var] 37 trasiga eller spruckna och ospelbara".

Efter att överföringarna var klara gjorde Inger Stenman en rad program för Musikradion och Sameradion tillsammans med tv-producenten *Harald Tirén* (1942–2022), Karl Tiréns sonson, son till Torne Tirén.

De efterbehandlade överföringarna och Stenmans radioprogram med dem väckte intresse hos många som lyssnade till Tiréns upptagningar. Anhöriga till informanter, samer med intresse för jojkning, forskare och andra. Tillgången till Tiréns upptagningar i bästa tänkbara skick fick alltså följd. I stället för att ta del av upptagningarna genom Tiréns transkriptioner, kunde den intresserade själv lyssna på de unika dokumenten. Den andra överföringen blev i nästa steg också avgörande för samlingens fortsatta öden, eftersom överföringen med bättre ljudkvalitet ledde till en omvärdering av upptagningarna. De sågs inte längre som arbetsmaterial för transkriptioner, utan betraktades nu som dyrbara vittnesbörd om jojkprestationer på 1910-talet. Genom högtalarna fick åhörarna direktkontakt med de många informanter som Tirén under sina färder lyckades få framför fonografratten. Här fanns ljudande samisk historia av oskattbart slag.

En bekräftelse på de värden som andra överföringen uppenbarade är CD-utgåvan *Samiska röster/Sáme jiena* som Gunnar Ternhag producerade 2003 (Svea fonogram SVCD 9, Musikmuseet i samarbete med Ájtte). 42 av Tiréns upptagningar, hämtade från Musikmuseets samling med bearbetade kopior av råkopior. "Tvättningen" av inspelningarna gjordes av Kjell Lolax (AIM studio) i österbottniska Korsnäs. I texthäftet finns många biografiska uppgifter om de medverkande, framtagna av Ájttes dåvarande medarbetare Ulf Stefan Winka.

Det efterlämnade materialet

1982 ÖVERLÄMNAD Torne Tirén, en av Karls söner, en ansenlig mängd material till dåvarande Dialekt-, ortnamns- och folkminnesinstitutet i Umeå (DAUM). Det rörde sig om delar av det materiella arv som han omhändertog i samband med faderns bortgång (följande efter Lundmark 1997). I samlingen, som i ordnat skick omfattade en halv hyllmeter, ingick "brev, manuskript, noter, foton, m.m.". Torne Tirén donerade sin samling, vilket innebar att materialet efter överlämningen ägdes av DAUM som var en enhet inom myndigheten Språk- och folkminnesinstitutet (namnändrat 2006 till Institutet för språk- och folkminnen).

I början av 1997 överlämnade Torne Tiréns son Örjan Tirén material efter farfadern som kommit i hans ägo. Hans initiativ väcktes efter att delar av Torne Tiréns donation fått medial uppmärksamhet. Strax därpå överlämnades genom Örjan Tirén inte mindre än 200 kg med arkivalier som Torne Tirén och hans barn gemensamt förfogade över. Därutöver skickade en annan av Torne Tiréns söner, Sverker Tirén, en tung kartong med liknande innehåll. Senare tillkom material som Harald Tirén på egen hand lånat ut till föreningen Bergviks Allting, vilken gjorde en rad insatser för Karl Tiréns minne. Dessa tilläggsaccessioner, för att prata arkivspråk, deponerades på DAUM. Ägandet behöll Torne Tiréns söner.

DAUM förvarade efter dessa digra leveranser merparten av det heterogena – och mycket osorterade – material som Karl Tirén lämnade efter sig. Där rymdes exempelvis ca 1000 brev och vykort, 700 tryckta noter samt åtskilliga fotoalbum.

Varför valde Torne Tirén och hans barn att vända sig till DAUM? På sätt och vis hade det äldre och mer centrala Folkminnesarkivet i Uppsala legat närmare till hands. Men DAUM hade uppdraget att bygga upp samlingar och kompetens kring samiska språk och samisk kultur. Det avgjorde antagligen saken för Tirénarna.

Vid DAUM ordnades och registrerades leveranserna. Det måste sägas att långt ifrån allt rörde Karl Tiréns insamling av jojkningar. Åtskilligt handlade om annat som den mångsidige mannen under ett långt liv ägnade sig åt. Fiolbyggeri, fackligt engagemang, botanik, konstnärlig verksamhet och mycket annat, där också en del familjerelaterade arkivalier hörde till. Men där ingick

ändå uppteckningar och fältdagböcker samt en del annat med direkt anknytning till insamlingsarbetet, exempelvis korrespondens och en del fotografier.

Helheten var förstås omöjlig att hålla samman, även om det arkivteoretiskt hade funnits argument för att inte dela upp det inkomna. Provinziensprincipen, det vill säga att behålla inkommet material i sitt ursprungliga sammanhang, hade talat för det. Men det mycket heterogena materialet måste sorteras och det rent privata avskiljas.

Vid DAUM arbetade vid den här tiden Staffan Lundmark. Han skulle komma att få stor betydelse för materialets uppordning, för dess bearbetning och för spridning av kännedom om samlingen (se bland annat Lundmark 1997, 2002, 2014, 2018). Tack vare hans engagemang fick ett antal personer – forskare och jojkkare – upp ögonen för materialet. Han skulle så småningom också få en avgörande roll för samlingens bestånd.

2015 lade ledningen för myndigheten Institutet för språk och folkminnen ner DAUM, trots stort motstånd hos arkivets användare, hos Umeå universitet och andra intressenter. Skriftliga samlingar i DAUM:s ägo flyttades till Umeå stadsarkiv, enligt ett avtal mellan Stadsarkivet Umeå kommun och ISOF (följande efter *Arkiv och museum i samverkan*, 2019). Arkivets inspelningar fördes till Uppsala för digitalisering. Det material som deponerats hos DAUM flyttades också till Umeå stadsarkiv, där Kungl. Skytteanska samfundet efter en tid blev de "herrelösa" samlingarnas beskyddare. Detta beslut tillkom för att försäkra sig om att den betydelsefulla samlingen inte skulle splittras.

För det Tirénska materialet blev konsekvensen att Torne Tiréns donation på ISOF:s initiativ kom till Umeå stadsarkiv. ISOF har dock ingen personal på plats i Umeå. Materialet är tillgängligt efter hänvändelse till ISOF som därefter ger i uppdrag till Folk rörelsearkivet i Västerbotten eller Västerbottens Museum att ta fram de efterfrågade handlingarna, allt enligt ett avtal mellan parterna.

Det material som Torne Tiréns söner deponerat ingår i något som kommit att kallas *Arkiv Nomad*. Där ryms också andra depositioner till DAUM. Den Tirénska delen är omfattande och heterogen. Materialet har alltsedan överflyttningen till stadsarkivet vårdats och hållits tillgängligt på ideell grund av tidigare nämnde Staffan Lundmark.

2022 beslutade den Tirénska släkten att donera material ur depositionen till Statens musikverk/Svenskt visarkiv. Bakom beslutet låg två omständigheter, dels materialets osäkra framtid i Arkiv Nomad, dels Visarkivets växande betydelse för minnet av Karl Tirén som jojksamlare. Den 22 maj samma år flyttades material med relevans för jojksamlingen från Arkiv Nomad till Svenskt visarkiv. En

detaljerad förteckning över materialet upprättades av Staffan Lundmark.²⁷ I donationen ingick notböcker, anteckningsböcker (dagböcker, reseberättelser), korrespondens, manuskript, föreläsningsskoncept, handlingar med anknytning till utgivningen av *Die lappische Volksmusik*, med mera. Visarkivet mottog också digitala kopior på Karl Tiréns primäruppteckningar samt hans renskrifter – materialet i ISOF:s ägo, men skannat av DAUM innan arkivet lades ner. Sammantaget ger allt detta material god belysning åt visarkivets stora samling av Tiréns fonografinspelningar.

Som om det inte var nog med dessa vindlande turer, måste till slut tilläggas att fjorton av Karl Tiréns fonografupptagningar ägs av ISOF och förvaras på Avdelningen för arkiv och forskning i Uppsala. Historien om hur de återfanns och identifierades är värd att återge. Ögonvittnet Staffan Lundmark berättar:

För många år sedan hade jag glädjen att kunna identifiera innehållet i ett ej registrerat paket hos Institutet för språk och folkminnen i Uppsala. Paketet hade inte någon uppgift om härkomst, förutom att det innehöll jojk på fonografrullar. Redan i det läget var det nästan för spännande för mig. [...] Paketet innehöll två gamla margarinlådor i plåt. Jag öppnade locket på den ena lådan. Den var fylld med runda förvaringsburkar i papp, en för varje fonografcylinder. Jag tittade närmare på en burk och häpen läste jag namnet på modern till en äldre man, som en tid dessförinnan hade ringt till mig och sagt sig vara säker på att modern träffat Karl Tirén och att hon blivit inspelad i Tärna 1913. Den inspelningen ville han gärna få tag i. (Lundmark 2018, s. 9)

I margarinlådan låg mycket riktigt den saknade inspelningen med inringarens moder. Plus andra inspelningar av jojkningar, alla gjorda av Karl Tirén. Staffan Lundmark tog därefter initiativ till överföring av dessa nyupptäckta upptagningar. Överföringarna skedde vid det norska Nasjonalbibliotekets enhet i Mo i Rana. Det visade sig att rullarna i den ena margarinlådan innehöll upptagningar från Tärna, den andra upptagningar från Arjeplog. Däremot är det ännu inte klart hur paketet med margarinlådorna kom till arkivet i Uppsala. Samlingen registrerades hur som helst 1982.

Verkar allt detta snårigt? Det är i så fall en riktig iakttagelse. Turerna har varit många, och flera samlingshållare, både organisationer och personer, har

27 Karl Tiréns dokumentation av den samiska sången. Förteckningen upprättad av Staffan Lundmark, daterad den 22 maj 2022.

*Karl Tiréns son Torne såg till att en stor del av faderns efterlämnade material hamnade i statliga arkiv.
Foto i privat ägo. Okänd fotograf.*

varit inblandade. Det som från början skapades och länge tillhörde en enda person, är idag fördelat på flera ägare och finns på olika håll i landet, vilket vår genomgång visat. Arkivvårdens centrala trossats, den nämnda *proveniensprincipen*, som säger att material med samma ursprung ska hållas ihop, gäller inte Karl Tiréns materiella arv. Den som vill gå till källorna om Tirén som jojksamlare måste därför kontakta flera kulturarvsinstitutioner och dessutom vara inställd på att resa, ifall vederbörande vill studera källorna i original. Det är verkligen ingen idealisk situation, särskilt i ljuset av att Karl Tiréns jojksamling blir alltmer uppmärksammas (jfr Lundberg & Ternhag 2020). Det skedda går

som bekant inte att göra om, och det finns i det här fallet heller ingen person som kan lastas, men det är ändå lätt till en beklagan över Tirénarvets öden. Karl Tiréns storhet som jojksamlare hade framgått på ett enklare sätt, om allt material efter honom hade hållits ihop. Och för den som intresserar sig för jojkningarna och jojkarne hade kontexten kring uppteckningar och inspelningar varit omedelbart åtkomlig. Nu krävs uthållig arkivforskning för den som vill följa Karl Tirén i spåren, men också för den som vill förstå informanternas prestationer. Det är fullt begripligt, ifall en aldrig så intresserad person ger upp. Det behövs i realiteten stora doser av tid, lust och förmåga för att med framgång arbeta med det Tirénska materialet. Med tanke på materialets oskattbara värde är det ett tröstlöst konstaterande.

Hos Svenskt visarkiv

MYNDIGHETEN *Statens musiksamlingar*²⁸ bildades 1995 genom att föra ihop två kulturarvsinstitutioner, Statens musikbibliotek²⁹ och Musikmuseet³⁰, till en gemensam myndighet. Båda dessa institutioner hade tidigare Kungl. Musikaliska Akademien som huvudman.³¹ 1999 utvidgades myndighetens verksamhet, då Svenskt visarkiv överfördes från Institutet för språk och folkminnen. Mellan åren 1999–2005 var musikeknologen Krister Malm myndighetens direktör. De tre institutionerna hade alla sina egna samlingar och i synnerhet Musikmuseet och Svenskt visarkiv hade överlappande material på folkmusikområdet. Malm såg administrativa fördelar i att flytta museets folkmusiksamlingar till Svenskt visarkiv för att i större utsträckning renodla enheternas verksamheter. På samma sätt flyttades museets biblioteksbestånd till Statens musikbibliotek. Till Svenskt visarkiv kom därför bland annat Folkmusikkommissionens stora arkiv, museets stora samlingar med folkmusikinspelningar, den omfattande dokumentationen efter Mix musikcafé och därtill Karl Tiréns fonografupptagningar samt de överföringar på magnetband som nämns ovan.³²

28 Myndigheten ombildades 2011 och fick namnet *Statens musikverk*.

29 Idag Musik- och teaterbiblioteket

30 Idag Scenkonstmuseet.

31 Statens musikbibliotek hette Musikaliska akademiens bibliotek (MAB) innan förstatligandet.

32 Verksamheten vid Mix musikcafé beskrivs i Lundberg 2021.

Världsminne

EFTER ANDRA VÄRLDSKRIGETS slut ombildades Nationernas förbund (NF) till Förenta nationerna (FN). Detta skedde för att skapa en mer effektiv fredsbevarande internationell organisation. Arbetet inom FN sker till största delen genom olika så kallade organ. Den 16 november 1945, direkt efter att den nya organisationen sjuöatts inrättades FN-organet UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization). Detta skedde som ett svar på den kulturella förödelsen och de utbildningsmässiga förlusterna under Andra världskriget. För att uppnå sina mål har Unesco initierat ett antal riktade satsningar som man benämner program.

Unescos världsminnesprogram lanserades 1992 för att stärka skyddet av och öka tillgängligheten till kulturarv i form av bland annat dokument, samlingar, arkiv, bibliotek, fotografier, digitala filer m. m. Ett av grundkraven är att materialet är sammanhållet och samlingen avslutad – det senare handlar om att samlandet/arkivbildandet inte fortfarande pågår. Det uttalade syftet är att bevara historiska dokument med stor betydelse för mänskligheten. I kriterierna finns också starka krav på tillgänglighet. Världsminnen ska som namnet indikerar ge hela världen tillgång till betydelsefulla minnen.

The world's documentary heritage belongs to all, should be fully preserved and protected for all and, with due recognition of cultural mores and practicalities, should be permanently accessible to all without hindrance.

The Memory of the World Programme aims to:

- *Facilitate preservation of the world's documentary heritage, particularly in areas affected by conflict and/or natural disaster*
- *Enable universal access to documentary heritage worldwide*
- *Enhance public awareness about the significance of documentary heritage among the wider public*³³

33 <https://www.unesco.org/en/memory-world> hämtad 240719

Varje nominering till världsminnesregistret medför ett tudelat åtagande för den som nomineras – att trygga bevarandet och att hålla samlingen tillgänglig för allmänheten.

Som nämndes inledningsvis bjöd den Svenska kommittén för Världsminnesprogrammet in personer från kulturarvssektorn och forskare till ett möte i april 2014 för att diskutera hur man skulle kunna bredda de svenska bidragen till Unescos internationella register över världsminnen.

Så här beskriver Svenska Unescorådet motivet för Världsminnesprogrammet:

*Bevarandet av dokument och arkiv har en viktig roll att spela för byggandet av en fredligare värld – utan dokument och arkiv kan sanningar döljas och motsättningar underblåsas.*³⁴

*Världsminnen kan vara av papper, pergament, trä eller i form av film, foton och filer. Idén med världsminnen är att de bidrar till kunskapsbyggande och informationsinhämtande, därmed är de en del av yttrandefriheten.*³⁵

Dokumenterade minnen är således en del av yttrandefriheten, men det är bara en sida av saken. De är också en mycket viktig del av vår historieskrivning – vår identitet på både kollektiv och individuell nivå. På det sättet kan vi hävda att tillgången till vårt kulturarv är en grundläggande demokratisk och mänsklig rättighet. Och med det sagt, något som naturligtvis måste gälla alla.

Tiréns samling med jojkinspelningar är dock inte det enda samiska världsminnet på listan. Redan 2015 godkände Unesco den finländska nomineringen av den skoltsamiska samlingen *Archive of the Skolt Sámi village of Suonjel*.³⁶ Detta samiska världsminne från byn Suonjel i Petsamo består av pappersdokument, sammanfogade med benlim, och bildar en nio meter lång rulle. Rullen förvarades inuti ett hölje av en urgropt trädstam och förvarades på en hemlig plats som bara var känd för tre pålitliga män från olika familjer. Dokumenten är officiella påbud, utfärdade av den ryske kejsaren och den kejsarliga regeringen (gramota), som bekräftar skoltsamernas rättigheter till fiske- och renskötselområden. Det äldsta bevarade dokumentet är från 1601 och det senaste från 1775. Skoltsam-

34 [unesco_rekommendation_för_dokumentarv.pdf](#) hämtad 14 juni 2025

35 <https://unesco.se/varldsminnesprogram/> hämtad 240718

36 <https://www.unesco.org/en/memory-world/archive-skolt-sami-village-suonjel-suenjel> hämtad 250605

erna evakuerades från Petsamo under Andra världskriget. Arkivet placerades i Finlands Riksarkiv i Helsingfors, tills det återlämnades till skoltsamerna 2012. Idag finns arkivet i Sámi arkiiva i Enare, som är en del av Finlands Riksarkiv.

Det kan påpekas att även i Norge finns ett nationellt ansvar för samiska arkivfrågor genom Samiskt arkiv. Från den 1 januari 2005 är det riksarkivarien som har förvaltningsansvaret för stiftelsen och Samiskt arkiv är nu en del av Arkivverket och finansieras via statsbudgeten.³⁷

Karl Tiréns jojksamling är alltså det andra samiska världsminnet. Det skiljer sig från det skoltsamiska världsminnet på flera sätt, inte minst för att dess innehåll utgörs av jojk – ett urfolks expressiva kulturyttringar. Dessutom består det inte av skriftliga dokument, som nästan alla andra världsminnen, utan av inspelningar.

I Unescos register finns flera samlingar med inspelningar. Exempelvis har de historiska samlingarna med fonografinspelningar i de välkända arkiven i Wien, Berlin och S:t Petersburg utnämnts till världsminnen. I dessa fall handlar det om hela ljudarkiv med en antropologisk inriktning, bestående av material från många olika insamlingsprojekt. De skiljer sig därmed från Tirénsamlingen som helt och hållet består av material efter en enda insamlares verksamhet och som har ett tydligt estetiskt fokus på ett vokalt uttryck hos urfolket samerna.

De senaste årens nomineringar visar dock att ambitionen att inkludera fler arkivtyper i världsminnesregistret burit frukt. Allt fler film-, foto- och ljudarkiv har tagits upp och samma år som Tirénsamlingen skrevs in utnämndes det franska nationalbibliotekets samling *Archives de la Parole/The Archives of the Spoken Word (1911–1953)* till världsminne. Arkivet består av över 3 000 inspelningar av tal och sång.³⁸

37 I Sverige finns inget samlat statligt åtagande eller utpekat ansvar för samiska arkiv. Ingen statlig myndighet har ett tydligt och övergripande ansvar för insamling, bevarande och vetenskaplig bearbetning av arkivmaterial med koppling till urfolket samerna. Flera utredningar och remissinstanser, inklusive Sametinget, har föreslagit att Sametinget bör få ett tydligt förvaltningsansvar för samiska arkivsamlingar, men detta har ännu inte genomförts.

38 <https://www.unesco.org/en/memory-world/register2025> hämtad 250605

Unesco och världsminnen för fred

INSAMLING OCH DOKUMENTATION av folkmusik och folkligt musikskapande har genom historien oftast inte styrts av demokratiska principer för allas lika rättigheter, utan oftare av utopiska visioner hos individer och organisationer, och ibland av statliga och nationella intressen och behov.³⁹ Vid sekelskiftet 1900 var jämförande perspektiv vanliga i kulturforskningen och även där har insamling och arkivering av kulturuttryck haft centrala positioner. När de välkända ljudarkiven i Wien och Berlin skapades 1899 resp. 1900 var syftet att samla inspelningar från världens alla hörn för att undersöka och jämföra musik från olika etniska grupper och kulturer, ofta utifrån ett evolutionärt perspektiv. En central idé var att studier av olika aspekter av musik, som rytm eller tonalitet, kunde avslöja principer om hur människans musicerande fungerar och utvecklas. Forskningen på andra kulturer skulle därmed kunna lära oss om vår egen musikutveckling. Idén byggde på ett etnocentriskt evolutionärt tänkande, där olika kulturer representerade olika stadier av utveckling, från primitiva till högt civiliserade, där den västerländska kulturen representerade det sistnämnda.

Under de senaste 30–40 åren har många nationella arkiv försökt ändra sin roll och omvärdera sitt arbete. Man har gått från att ha varit verktyg i nationella processer till att se sig själva som demokratiska resurser för sina brukare – som ett verktyg för alla människors rätt till sin historia – helt i linje med Unescos demokratiska ideal. Kanske är det helt enkelt vår bild av en nationalstat som har förändrats? Det gamla målet att presentera nationen som homogen med en unik och enhetlig kultur är inte så tydligt längre. Men vi ser också tendenser i den västerländska politiken på att pendeln är på väg att svänga tillbaka.

39 En stor del av samlingarna i våra arkiv i västvärlden har skapats genom privata initiativ där målet ofta bara varit samlandet i sig självt, och belöningen för arbetet har varit tillfredsställelsen över en komplett samling av jazzskivor, frimärken eller öletiketter.

En snårig ansökningsprocess

EFTER MÖTET PÅ Vitterhetsakademien våren 2014 började Dan Lundberg, då chef för Svenskt visarkiv, sammanställa information och material till en nomineringstext. Idén diskuterades med flera olika intressenter och personer med kunskap om Tiréns arbete, inte minst forskarkollegerna musikvetaren Gunnar Ternhag och jojkforskaren och etnologen Krister Stoor. Men efter det inledande arbetet stannade projektet av och blev liggande fram till våren 2018, när nya kontakter togs med Svenska kommittén för Världsmminnesprogrammet och Svenska Uneskorådet.

En text växte fram, vilken bearbetades och granskades vidare av Kerstin Lundman⁴⁰ på Svenska Uneskorådet och av chefen för ISOF:s Göteborgsavdelning Annika Nordström som också var ledamot av Världsmminneskommittén. Konsultativa kontakter togs också med Kungl. Biblioteket som nominerade Astrid Lindgrens arkiv till svenskt världsmminne 2005.

En viktig del av det inledande arbetet var att sammanställa en förteckning över de olika institutioner, där material efter Karl Tiréns insamlingsarbete finns. Det visade sig vara utspritt på ett stort antal arkiv. Ett av grundkriterierna för världsmminnesprogrammet är att de nominerade materialen ska vara samlade och ha ett tydligt ägarskap. Därför valde man att fokusera nomineringen på Tiréns inspelningar – det vill säga 274 vaxcylindrar som finns i Svenskt visarkiv och 14 cylindrar hos Institutet för språk och folkminnen (ISOF). Dessutom ingick kringmaterial i Svenskt visarkiv och Musik- och teaterbiblioteket (främst korrespondens och manuskript). Ansökan gjordes 2018 av Svenskt visarkiv/Statens musikverk med stöd från ISOF.

39 Kerstin Lundman var då biträdande generalsekreterare vid Svenska Uneskorådet – senare hade hon funktionen som senior rådgivare.

Bakslag i processen 2018

STRAX INNAN nomineringsförslaget skickades till Unescorådet kom dock ett oväntat bakslag. Kerstin Lundman på Unescorådet skriver den 19/7 2018 e-post till Dan Lundberg och Annika Nordström:

Just nu är det inte öppet för nomineringar till förteckningen eftersom vissa länder blockerar arbetet (Japan, Kina och Sydkorea) eftersom de inte är nöjda med att programmets beslut fattas av experter och inte av medlemsländerna. Min privata teori är att det kommer att antas nya regler för programmet hösten 2019 då Unesco håller den generalkonferens som fattar övergripande beslut. Programmet togs upp på Unescos styrelsemöte i april och tas upp igen vid mötet i höst.

Eftersom Svenska Unescorådet och Kommittén träffas sällan är det bra om processen med att få stöd från de båda startar så tidigt som möjligt oavsett när sedan själva beslutet fattas. Kommitténs mandat går ut 31 dec 2018 så det vore bra om de har kunnat ge ett godkännande före dess.

Blockeringen 2018 var resultatet av ett komplext spel mellan nationella intressen, historiska trauman och diplomatiska strategier. I centrum fanns historieskrivningen kring så kallade "comfort women" (tvångsrekryterade kvinnor till japanska militära bordeller mellan 1932–1945) och andra krigsrelaterade övergrepp. Japan ville undvika internationell kritik, medan Kina och Sydkorea ville belysa övergreppen och få internationellt erkännande för offrens berättelser. För att lösa konflikten tvingades Unesco införa nya regler och frysa processen, vilket ledde till att inga nya nomineringar accepterades under perioden 2017–2021.

Lundman menade dock att nomineringen av Tirénsamlingen borde skickas till den Svenska kommittén för Världsmminnesprogrammet, trots att Unescos arbete blockerats centralt. Detta skulle ske för att förslaget kunde behandlas så snart som möjligt efter att blockeringen hävts. Den 10 oktober 2018 skickades en komplett ansökan in till svenska Världsmminneskommittén.

Nytt nomineringsförslag utarbetas men dras tillbaka 2021

BLOCKERINGEN PÅGICK till 2021, då Unesco införde nya regler för hur omstridda nomineringar skulle hanteras. Efter detta kontaktades Svenskt visarkiv på nytt av den svenska Världsminneskommittén. Det visade sig då att den tidigare ansökan måste revideras, eftersom en del av kriterierna för världsminnesregistret ändrats. Den 26 oktober 2021 skickades en ny, reviderad ansökan till kommittén.

Samtidigt var en ny svensk lagstiftning om samråd (konsultation) med urfolk under uppsegling. Detta skedde när *Lag (2022:66) om konsultation i frågor som rör det samiska folket* beslutades av Riksdagen och trädde i kraft den 1 mars 2022. Lagen syftar till att säkerställa samernas rätt till delaktighet och inflytande i beslutsprocesser som särskilt berör dem. Lagen gällde inledningsvis för regeringen och statliga myndigheter. Från och med 1 mars 2024 gäller lagen även för regioner och kommuner.

I nomineringsförfarandet hade inget samråd skett på politisk nivå, det vill säga mellan myndigheten Statens musikverk och Sametinget. Däremot hade samtal förts med forskare och andra kulturarvsinstitutioner angående nomineringen. I oktober 2021 kontaktade Statens musikverk Sametinget med en förfrågan om stöd från Sametinget att ställa sig bakom förslaget genom ett skriftligt uttalande. Sametinget besvarade förfrågan genom att efterfråga mer information om vad nomineringen innebär utifrån upphovsrättsliga aspekter. Vidare ville Sametinget veta hur samlingen och dess innehåll kommer att framställas och tillgängliggöras, innan det skulle kunna bli aktuellt med ett eventuellt stödbrev. Sametinget hänvisade även till konsultationsordningen och urfolksdeklarationen.

För att genomföra nomineringen med hänsyn till den nya lagen och på ett i övrigt korrekt sätt drogs nomineringsförslaget tillbaka och kontakter togs med Sametinget.

Samråd med Sametinget 2022

UNDER HELA 2022 genomfördes sex samrådsmöten mellan Statens musikverk och Sametinget angående nomineringen. I november hölls ett avslutande seminarium med inbjudna intressenter på Åjtte – Svenskt fjäll- och samemuseum i Jokkmokk. Vid samråden, liksom vid seminariet, diskuterades vad en nominering skulle kunna medföra och vad en ökad synlighet och status för samlingen skulle innebära. I samrådet vägdes risker och fördelar noggrant mot varandra. Den gemensamma slutsatsen blev att fördelarna definitivt övervägde. Sametinget gav därefter sitt stöd till en nominering.

Inbjudan till seminariet den 8 november 2022 på Åjtte formulerades på detta sätt:

Mellan 1909–1916 genomfördes ett av de mest omfattande insamlingsprojekten av samisk jojk i Sverige. Projektet initierades och leddes av stationsinspektören, konstnären och musikern Karl Tirén. Hans fonografinspelningar av jojk är en av de tidigaste och viktigaste ljuddokumentationerna av samisk kultur.

Statens musikverk har tagit initiativ till att nominera Tiréns ljudinspelningar till Unescos världsmminnesprogram. Under 2022 har en dialog mellan Sametinget och Musikverket inletts för att diskutera frågan om en eventuell nominering och samlingens förvaltning. Nu vill vi i ett bredare forum lyfta fram materialet samt diskutera och inhämta synpunkter omkring de möjligheter och utmaningar som en nominering kan föra med sig.

Nomineringsförslag sänds till Unesco i Paris

DEN 9 MAJ 2023 skickades nomineringen av Karl Tiréns jojksamling till Svenska kommittén för Världsmminnesprogrammet som efter bedömning överlämnade den till Unescorådet för slutligt godkännande.

Den 1 december samma år kom nomineringen in till Unesco i Paris för bedömning av den internationella expertgruppen.

Den 12 december 2024 – ett drygt år senare – kom beskedet att expertgruppen rekommenderar att Karl Tiréns jojksamling skrivs in i registret över världsminnen:

Dear Sir/Madam,

In line with the General Guidelines of the MoW Programme, in particular sections 8.5.3.4.5, 8.5.3.4.6, 8.5.3.4.7 and 8.5.3.4.8, the Register Sub-Committee (RSC) has made its preliminary recommendation regarding your nomination "The Karl Tirén Collection of Sami Joik". It recommends that the item(s) of documentary heritage nominated be: INSCRIBED.

Kindly note that this is a preliminary, and not final, decision. It may be validated or invalidated by the International Advisory Committee (IAC) at its ordinary session convened to deliberate on the nominations in the current cycle.

Therefore, we would like to advise you not to communicate this information to any other party.

If you need any clarification, kindly submit your request to mowsecretariat@unesco.org.

*Yours sincerely,
Hannah Drummen
On behalf of the MoW Secretariat*

Efter ytterligare nästan ett halvår, den 10 april, beslutade Unescos styrelse i enlighet med expertgruppens rekommendation och utsåg Karl Tiréns samling av inspelade jojkar till världsminne.

Unescos världsminnescertifikat som överlämnades den 29 september 2025 vid en ceremoni på Riksarkivet anordnad av Svenska Unescorådet. Foto: Emma Emanuelsson, Statens musikverk.

Statens musikverks generaldirektör Dan Lundberg och Svenska Unescorådets generalsekreterare Maria Wilenius vid det officiella överlämnandet av Unescos världsminnescertifikat till Svenskt visarkiv/Statens musikverk. Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.

Positiva effekter av den långa processen

VÄGEN FRÅN IDÉ till genomförande av Tirénsamlingen som världsminne har som synes varit lång och krokig. Samtidigt har det varit en lärorik resa – många människor har varit involverade, ansökningstexten har genomgått flera revideringar och slutligen har den politiska dimensionen tillförts i och med samrådet med Sametinget. Allt detta har bidragit till att nomineringen till slut blev vederhäftig och koncis. Den långvariga hanteringen har också inneburit att processen uppmärksammats i föredrag och i media. En bieffekt av detta var att Släktföreningen Tirén intresserade sig för nomineringsarbetet och överlämnade ytterligare material till Svenskt visarkiv.

Hanteringen av samiskt kulturarv är ett känsligt område, eftersom den rör frågor om identitet, historiskt förtryck, rättigheter, etik och respekt – och för att samerna fortfarande i stor utsträckning saknar kontroll över sitt eget kulturarv. Förhoppningen är att den fortsatta hanteringen av världsminnet Karl Tiréns jojsamling ska kunna ske i samförstånd med samiska kulturarvsinstitutioner, forskare och utövare. Men man kan samtidigt inte sticka under stol med att det finns en grundläggande problematik som handlar om att Unesco liksom FN i stort är uppbyggt av nationer. Detta medför att även frågor som rör minoritetskulturer behandlas på nationell nivå. FN:s konvention om medborgerliga och politiska rättigheter (artikel 27) anger att etniska, religiösa och språkliga minoriteter inte får förvägras rätten att utöva sitt eget kulturliv, religion eller språk. Samtidigt är det på nationell nivå som förslag läggs angående till exempel världsminnen och immateriella kulturarv, även om de utgörs av minoriteters kulturyttringar. I fallet med Tirénsamlingen blir konsekvensen att nomineringen till Unesco görs av den svenska regeringen genom Svenska Unescorådet – av nationen Sverige och inte av samerna själva. Detta kan givetvis vara en källa till konflikt och frustration.

Under samtalen mellan Statens musikverk och Sametinget diskuterades även en eventuell repatriering av materialet. I så fall skulle vaxrullarna rimligen överförts till Åjtte. Slutsatsen blev dock att de fysiska föremålen – vaxrullarna – mår bäst av fortsatt förvaring i de klimatiserade arkiven i Svenskt visarkiv. Där finns också landets högsta kompetens när det gäller handhavande och

bevarande av äldre ljudbärare. Däremot är det av största vikt att det klingande kulturarvet finns tillgängligt på samiska institutioner.

Idag är alla inspelningar som ingår i Karl Tiréns jojksamling digitalt tillgängliga på webben. De finns också i digitala kopior hos ett flertal institutioner, bland annat Åjtte – Svenskt fjäll- och samemuseum i Jokkmokk, ISOF och Centrum för samisk forskning (Vårdduo) vid Umeå universitet.

I ansökningstexten lyftes följande aspekter av samlingen som argument för att den skulle godkännas som världsminne:

- En unik dokumentation av en marginaliserad etnisk grupp som utgör en av världens erkända urbefolkningar
- Samlingen är unik i sin representation – i stort sett lika många kvinnor som män och ett åldersspann från 9 till 77 år
- En av Sveriges tidigaste och mest kompletta samlingar av musikinspelningar på fonograf
- Samlingen har haft och har alltjämt stor betydelse för fortlevnaden och utvecklingen av den samiska jojken

Tillgång till vårt kulturarv och våra minnen är en grundläggande demokratisk och mänsklig rättighet. Genom historien har nationella arkiv och museer till största delen fokuserat på majoritetskulturer. Idag är vi väl medvetna om vikten av att även bevara minoriteters kulturarv, men vi kan också konstatera att det inte görs tillräckligt. Genom att utse Karl Tiréns samling av samisk jojk till världsminne hos Unesco, ser vi en möjlighet att höja statusen för samisk kultur och rikta världens ögon (och öron) mot en fantastisk vokal tradition och ett enastående insamlingsprojekt. Vi ser också utnämningen av Tirénsamlingen som förebildligt – ett gott exempel på hur officiellt erkännande kan leda till ökad kunskap om den samiska kulturen, men också att det kan användas som ett bra exempel på hur Unescos arbete med arkiv och kulturminnen kan stödja det globala arbetet för demokrati.

Utnämningen av Karl Tiréns jojksamling till världsminne är ett kraftfullt erkännande av samisk kultur, vilket höjer dess status, stärker samisk identitet, främjar forskning och utbildning, och motverkar marginalisering av ett urfolks kulturarv.

Idag finns tre större presentationer av Karl Tiréns insamlade material på webben. Presentationerna refererar och länkar till varandra och är också delvis överlappande. Svenskt visarkiv har sedan början av 2010-talet en omfattande presentation av Tiréns arbete med goda sökmöjligheter bland samtliga inspelningar. Visarkivets presentation finns tillgänglig på svenska, nordsamiska och engelska. Institutet för språk och folkminnen har en omfattande presentation av sina samlingar på webben. Ytterligare en presentation finns på Litteraturbanken som sammanställt ljud-, bild- och textfiler från Visarkivets och ISOF:s webbpresentationer. Dessutom är de flesta av inspelningarna tillgängliga som CD och som digitala album genom skivbolaget Caprice Music.

Avslutning

JA, HISTORIEN OM den Tirénska jojksamlingens väg till ordning och reda är snårig. Detsamma kan sägas om vägen till Unescos beslut om att göra samlingen till ett världsminne. I båda fallen har en lång rad personer och organisationer varit inblandade, kunskap och intresse har varierat. Tillfälligheter, omöjliga att förutse, har uppriktigt sagt också spelat in.

Ur ett fågelperspektiv blir det tydligt att tiden ändå arbetat för Karl Tiréns sak. Från början var hans initiativ att samla jojkningar udda, för att inte säga apart. Hans vision om jojktraditionens framtid var hans högst personliga dröm. Och hans egentliga mål var att samisk ungdom skulle inse jojkningens värde.

Den amerikanske musikeknologen Anthony Seeger menar att ingen insamlare kan förutspå hur hans eller hennes samlingar kommer att användas – vilken framtida betydelse de kommer att ha för grupper eller enskilda individer (Seeger 1986, s. 264). Detta gäller förstås även Karl Tirén. Han kunde inte föreställa sig att hans jojksamling skulle utnämnas till världsminne, "ett dokument eller en samling i ett arkiv som har stort värde för mänskligheten". Och att jojken, till en del tack vare hans arbete, fått nytt liv som ett viktigt samiskt kulturuttryck. En paradox i sammanhanget är att det är just fonografrullarna som står i centrum för det nya världsminnet. För Tirén själv var fonografinspelningarna inget mål för arbetet. Fonografen var ett verktyg, ett redskap med vilket han kunde transkribera och analysera det han såg som det verkligt värdefulla – den samiska jojken.

Så länge Tirén levde strävade han envetet – och envist – med att försöka vinna omgivningens förståelse för jojktraditionens storhet. Han skrev, föreläste och på andra sätt argumenterade för sin och jojkningens sak. Sedan hans röst tystnat, har hans bevarade samling haft en liknande funktion. Den har lockat intresserade att engagera sig för både Tirénminnet och jojktraditionen. Samlingen har kort sagt ägt en agens som inte verkar avta.

Vägen till Unescos beslut började på liknande sätt med en ingivelse. Den snabbt formade tanken skulle därefter möta byråkratins och kulturpolitikens snubbeltrådar. Successivt, men inte utan steg bakåt, fördes saken framåt. Till slut låg ärendet på Unescos bord, där man kan förutsätta att de höga beslutsfattarna

knappast visste vem Tirén var och heller inte hade hört någon jojk. Men ärendet var väl förberett och lika väl provat.

Påverkar berättelsen om de snåriga vägarna samlingens värde? Egentligen inte. Uppteckningar och inspelningar har en egen kraft som når alla dem som läser och lyssnar. Men berättelsen tillför ändå visst mått av förståelse, en förståelse för hur samlingen värderats i skilda tider och i skilda sammanhang. Den insikten har förhoppningsvis viss betydelse i mötet med de samiska röster som Karl Tirén såg till att bevara.

PS

I skrivande stund presenteras utredningen En kulturkanon för Sverige (SOU 2025:92). Utredningen föreslår att två av Karl Tiréns jojkinspelningar ska tillhöra musikkanon: "Flyttningssång" med Lars Sikku och "Till kåtan och hemmet" med Frida Johansson. Förslaget ger ytterligare belysning åt Tirénsamlingens förändrade ställning - från privat angelägenhet till nationell tillgång. Att två fonografinspelningar av jojk uppmärksammas på detta sätt är både intressant och glädjande. Vad det i praktiken kommer att betyda återstår naturligtvis att se. Men vi törs nog konstatera att utan den uppmärksamhet Karl Tiréns samling fått genom Unescos beslut hade detta knappast hänt. Utnämningen till världsminne framhålls foljdriktigt som ett argument i utredningen (SOU 2025:92, s. 157).

DS

Tack till...

Svante Helmbæk Tirén, Karl Tiréns barnbarnsbarn, ordförande i den Tirénska släktföreningen, som hela tiden gett sitt stöd till vår forskning, men också bidragit med bildmaterial och förmedlat släktföreningens tillstånd att reproducera anfaders konst.

Inger Stenman, Svanö som generöst och vid många tillfällen försett oss med material ur sin stora samling med Tiréniana.

Staffan Lundmark, Sörfors som gett sitt stöd och oförtröttligt hjälpt oss med uppgifter, bland annat ur Tirénsamlingen i Umeå stadsarkiv.

Krister Stoor, "Dr Jojk" – forskare vid Centrum för samisk forskning vid Umeå universitet och själv utövande jojkare som varit delaktig i nomineringsprocessen och fungerat som ständig diskussionspartner under arbetet.

Annette C Torensjö, avdelningschef, Institutet för språk och folkminnen, som försett oss med uppgifter om Tirénmaterial i ISOF:s samlingar.

Monica Sargren och Ronny Larsson, arkivarie resp digitaliseringsassistent vid Etnografiska museet som lotsat oss i museiarkivet respektive försett oss med foton ur museets bildsamling.

Ann-Catrin Blind, bibliotekarie och ansvarig för Åjtte - Svenskt fjäll- och same-museum, som hjälpt oss med bildillustrationer.

Sebastian Lindblom, chef för arkivenheten vid Musik- och teaterbiblioteket som hjälpt oss att få tillgång till Kungl. Musikaliska Akademiens arkiv.

Lars-Erik Edlund, professor i nordiska språk vid Umeå universitet och preses i Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, som kritiskt läst delar av manuskriptet.

Lars Ilshammar, historiker och journalist, som läst manus och bidragit med viktiga synpunkter på texten.

Wictor Johansson, chef för enheten för ljud och rörlig bild vid Svenskt visarkiv, som bidragit med kloka kommentarer.

Mathias Boström, chef för Smålands musikarkiv i Växjö, som delat med sig av sitt stora kunnande om fonografen som dokumentationshjälpmedel.

Susanne Idivuoma, enhetschef och ansvarig för kulturfrågor inom Sametinget, som deltagit med kloka synpunkter för Sametingets räkning i samrådet med Statens musikverk.

Annika Nordström, före detta avdelningschef vid ISOF och ledamot av Svenska kommittén för Världsmminnesprogrammet, som bidragit starkt till genomförandet av nomineringen av Karl Tiréns jojksamling.

Källor och litteratur

Källor

Etnografiska museet (EM)

Etnografica 1836–1945 [Förvärvskatalog]

Förteckning över fonografrullar och grammofonskivor 1936–1957 (D 4:1)

Prof. C.V. Hartmans efterlämnade korrespondens (Ö II a:3)

Prof. Gerhard Lindbloms efterlämnade korrespondens (Ö 3 A:1-4)

Musik- och teaterbiblioteket

Kungl. Musikaliska Akademiens protokoll

Nordiska museet

Karl Tiréns arkiv

Svenska turistföreningens arkiv

Svenskt visarkiv (SVA)

Folkmusikkommissionens arkiv

Karl Tiréns dokumentation av den samiska sången. Förteckning upprättad av Staffan Lundmark den 22 maj 2022.

Inger Stenman, Svanö

Inger Stenmans samling med material om Tiréns inspelningar

Transkription av intervju med Torne Tirén 1986

PM: Karl Tiréns fonografrullesamling

Litteratur

Andersson, Otto 1958. *Spel opp I spelmänner. Nils Andersson och den svenska spelmannsrörelsen*. Stockholm: Nordiska museet.

Arkiv och museum i samverkan. Rapport, augusti 2019. Umeå.

Bendix, Carl L. & Folcker, Erik G. (red.) 1910. *Det svenska konsthandtverket 1909: allmänna svenska utställningen för konsthandtverk och konstindustri i Stockholm*. Stockholm.

Boström, Mathias 2001. Yngve Laurells fonografinspelningar. I: Danielson, Eva et al. (red.), *En brokig samling. En bok om samlingar och samlare. Svenskt visarkiv 50 år. 1951–2001*. (Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 15.) Stockholm: Svenskt visarkiv, s. 123–144.

Boström, Mathias 2004. The Phonogram Archive of the Stockholm Ethnographic Museum (1909 – 1930). Another Chapter in the History of Ethnographic Cylinder Recordings. I: *Fontes Artis Musicae*, 2003 (50/1), s. 22–35.

- Boström, Mathias 2010. 100 år med Folkmusikkommissionen. I: Boström, Mathias et al. (red.), *Det stora uppdraget. Perspektiv på Folkmusikkommissionen i Sverige 1908–2008*. Stockholm: Nordiska museet, s. 13–38.
- Boström, Mathias 2011. Vilka jojkar hörde Peterson-Berger? Om Karl Tiréns jojkinspelningar på etnografiska utställningen i Stockholm 1913. I: Lundberg, Mattias & Selander, Sven-Åke (red.), *Melos och logos. Festskrift till Folke Bohlin*. Skellefteå: Artos, s. 49–60.
- Boström, Mathias 2012. Den sista jakten efter den försvinnande jojkskatten. Om en förbisedd källa till Karl Tiréns insamlingsresor 1919. I: *Noterat*, nr 20, Svenskt visarkiv, s. 47–60.
- Boström, Mathias 2025. *Fonografen som föreställning. Introduktionen av ljudinspelningar vid svenska minnesinstitutioner*. Diss. Uppsala.
- Doj, Pål 1982. Karl Tiréns jojkinspelningar nu överförda till ljudband. I: *Samefolket*, 12/1982, s. 4.
- Emsheimer, Ernst 1964. *Studia etnomusicologica eurasiatica*. (Musikhistoriska museets skrifter 1.) Stockholm: Musikhistoriska museet.
- Forsslund, Karl-Erik 1914. *Som gäst hos fjällfolket*. Stockholm: Nordiska bokhandeln.
- Franzén, Olle 1969–1971. Carl V. Hartman. I: *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd 18, s. 299.
- Kjellström, Rolf 2023. Tillkomsten av Die lappische Volksmusik. I: Tirén, Karl, *Den samiska folkmusiken*. Utgiven av Gunnar Ternhag. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 163.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademin, s. 297–313.
- Launis, Armas, 1908. *Lappische Joigos-Melodien*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. 26.) Helsingfors.
- Lindblom, Gerhard 1920. *The Akamba in British East Africa. An Ethnological Monograph*. 2nd edition, enlarged. (Archives d'Études Orientales, N:o 17.) Uppsala.
- Ling, Jan 2010. I Olof Anderssons närhet. I: Boström, Mathias et al. (red.). *Det stora uppdraget. Perspektiv på Folkmusikkommissionen i Sverige 1908–2008*. Stockholm: Nordiska museet, s. 39–52.
- Lundberg, Dan & Ternhag, Gunnar 2020. Karl Tiréns jojkinsamling – från privatinitiativ till nationell angelägenhet. I: *Folk och musik*, 2020. <https://fom.journal.fi>

- Lundberg, Dan 2021. Migration in Archives. I: Ronström, Owe & Lundberg, Dan (eds.). *Sounds of Migration. Music and migration in the Nordic countries*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 161/Publications from Svenskt visarkiv 49.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, s. 153–170.
- Lundmark, Staffan 1997. Tirénsamlingen på DAUM. I: *DAUM-katta. Vårblad från Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå* 1997, s. 11–14.
- Lundmark, Staffan 2002. Jojken i arkiven. I: *Jojkens framtid i Sverige. Rapport från seminarium, 12–13 september 2002*. Åttte, Jokkmokk, s. 35–38.
- Lundmark, Staffan 2014. Själens omedelbara språk. I: *Västerbotten*, 2/2014, s. 16–27.
- Lundmark, Staffan 2018. Karl Tiréns gömda (glömda) inspelningar och vad som hände sedan. I: *Musikbiblioteksnytt*, 3/2018, s. 9–11.
- Naturvårdsverket 1993: *Allmänna råd 93:2. Skötselplan för Abisko Nationalpark*. Nordstedts.
- Ramsten, Märta 2016. *Kungl. Musikaliska akademien och folkmusiken*. (Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 42.) Möklinta: Gidlunds.
- Rosengren, Henrik 2013. *Från tysk höst till tysk vår. Fem musikpersonligheter i svensk exil i skuggan av nazismen och kalla kriget*. Lund: Nordic Academic Press.
- Seeger, Anthony 1986. The Role of Sound Archives in Ethnomusicology Today. I: *Ethnomusicology*, 30:2, pp 261–276.
- Silvén, Eva 2021. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. Stockholm: Nordic Academic Press.
- Simon, Artur 2000. *Das Berliner Phonogramm-Archiv. 1900–2000. Sammlung der traditionellen Musik der Welt*. Berlin: Verlag für Wissenschaft und Bildung.
- Snickars, Pelle 2020. *Kulturarvets mediehistoria. Dokumentation och representation 1750–1950*. Lund: Föreningen Mediehistoriskt arkiv.
- En kulturkanon för Sverige* 2025. Betänkande från kommittén En kulturkanon för Sverige. (SOU 2025:92).
- Stenman, Inger 1991. Tiréns inspelningar ovärderlig kulturskatt. I: *Samefolket*, 1991, s. 16–19.
- Stenman, Inger 1996. Maria Persson-Johansson från Luokta-Mavas sameby: Karl Tiréns informant och "nyckel" till jojkningens värld i 1910-talets Sápmi/Sameland. I: *Noterat*, 1996/2, s. 86–106.

- Ternhag, Gunnar 2017. Erich Stockmann och musiketnologins introduktion i Sverige. I: Ronström, Owe & Ternhag, Gunnar (red.), *Musiketnologi – elva repliker om en vetenskap*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 147.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, s. 29–44.
- Ternhag, Gunnar 2018. *Jojksamlaren Karl Tirén*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 153.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Tirén, Karl 2023. *Den samiska folkmusiken*. Utgiven av Gunnar Ternhag. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 163.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Östberg, Wilhelm 2017. Hundra år gamla sånger från Kenya sätter fart på grävkäppar och dansstavar. I: *Historier från samlingarna*. Etnografiska museet. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1086990/FULLTEXT01.pdf> (Besökt 2025-01-17)

Webbsidor

- Institutet för språk och folkminnen. *Karl Tiréns dokumentation av jojk*. <https://www.isof.se/folkminnen/kunskapsbanker-och-webbutställningar/kunskapsbanker-folkminnen/lar-dig-mer-om-folklig-sang-och-musik/musiksamlare/karl-tirens-dokumentation-av-jojk> Hämtad 23 juni 2025
- Litteraturbanken. *Karl Tirén (1869–1955)*. <https://litteraturbanken.se/ljud-ochbild/upplasar/tirenk/> Hämtad 23 juni 2025
- Svenska Unescorådet. *Konferens om framtida svenska bidrag till Unescos internationella register över världsminnen*. <https://unesco.se/konferens-om-framtida-svenska-bidrag-till-unescos-varldsminnesprogram/> Hämtad 14 juni 2025
- Svenska Unescorådet. *Skydd av världsminnen – Unescos rekommendation om bevarande av och tillgång till dokumentarvet, inklusive i dess digitala form*. https://unesco.hemsida.eu/wp-content/uploads/2017/01/unesco_rekommendation_f%C3%B6r_dokumentarv.pdf Hämtad 14 juni 2025
- Svenskt visarkiv. *Samiska röster*. <https://svensktvisarkiv.se/samiska-roster/karl-tiren/> Hämtad 23 juni 2025
- Svenska Unescorådet. *En introduktion till Världsminnesprogrammet. Svenska Unescorådet*. <https://unesco.se/?infomat=en-introduktion-till-varldsminnesprogrammet> Hämtad 3 september 2025
- Unesco. *Memory of the World | UNESCO*. <https://www.unesco.org/en/memory-world> Hämtad 24 juli 2024

Diskografi

Svea Fonogram/Musikmuseet 2003: *Samiska röster: Karl Tiréns fonografinspelningar 1913–1915*. SVCD09

Caprice Music 2025: *SÁME JIENA The Karl Tirén Collection of Sami Joik. The February 1913 Journey*. Cap 60016.

Caprice Music 2025: *SÁME JIENA The Karl Tirén Collection of Sami Joik. The February & July 1913 Journeys*. Cap 60017.

Caprice Music 2025: *SÁME JIENA The Karl Tirén Collection of Sami Joik. The Spring Journeys of 1914*. Cap 60018.

Caprice Music 2025: *SÁME JIENA The Karl Tirén Collection of Sami Joik. The June 1914 Journey*. Cap 60019.

Caprice Music 2025: *SÁME JIENA The Karl Tirén Collection of Sami Joik. The July 1914 Journey*. Cap 60020.

Caprice Music 2025: *SÁME JIENA The Karl Tirén Collection of Sami Joik. The October 1915 Journey & Karl Tirén's Own Interpretations*. Cap 60019.

Personregister

I registret ingår inte namn i litteraturhänvisningar, heller inte namn i litteraturförteckningen.

- Abraham, Otto 34
Andersson, Nils 17, 28, 29, 30, 36, 37, 38, 39, 40
Andersson, Olof 31
Andersson, Otto 30
Arbman, Ernst 49
Bergman, Ingmar 8
Bergman, Ingrid 46
Blind, Anna Maria 25
Blind, Ann-Catrin 86
Blind, Ingerta 25
Boberg, Ferdinand, 10, 12
Boström, Mathias 20, 33, 87
Idivuoma, Susanne 87
Brolin, Mats 63
Cnattingius, Bengt 61
Demant-Hatt, Emelie 17, 18
Drummen, Hannah 79
Edlund, Lars-Erik 86
Emsheimer, Ernst 59, 60, 61
Fewkes, Jesse Walter 34, 35
Forsslund, Karl-Erik 22, 23, 36f
Granström, Lars-Erik 14
Hartman, Carl Vilhelm 20, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 51, 52, 54
Helmbæk Tirén, Svante 64, 86
Hornbostel, Erich Maria von 34
Ilshammar, Lars 87
Johansson, Frida 25, 85
Johansson, Maria, se Persson, Maria
Johansson, Wictor 87
Kjellström, Birgit 60
Kjellström, Sven 48
Klein, Ernst 37
Kolmodin, Torsten 45
Larsson, Ronny 86
Launis, Armas 38
Laurell, Yngve 34, 36, 37, 39, 42, 47, 60
Lindblom, Andreas 50
Lindblom, Gerhard 44, 45, 46, 47, 48, 49, 59
Lindblom, Sebastian 86
Lindgren, Astrid 8, 75
Ling, Jan 60
Lundberg, Dan 75, 76
Lundman, Kerstin 75, 76
Lundmark, Staffan 67, 68, 86
Malm, Krister 70
Manker, Ernst 26, 56, 57, 58, 59
Mjöberg, Erik 39
Murray, Walter 39
Nilsson Nia, Mikkel 19
Nordström, Annika 75, 76, 87
Persson, Greta 15
Persson, Maria 13, 15, 25, 62
Pettersson, O. P. 23
Ribbja, Nila 18, 20, 35
Rosselini, Roberto 46
Ruong, Israel 62
Ruong, Lars Nilsson 62
Ruong, Sara Kristina 62
Sargren, Monika 86
Schiffirin, Art 63
Schilling, Anders 61
Seeger, Anthony 84
Sikku, Lars 85
Simma, Åsa 5
Snickars, Pelle 20
Stéenhoff, Frida 11
Stenman, Inger 56, 59, 63, 65, 86
Stoor, Krister 75, 86
Stumpf, Carl 33, 34, 35
Sydow, Oscar von 24
Ternhag, Gunnar 16, 65, 75
Tirén, Ellen 31
Tirén, Harald 65, 66
Tirén, Kristina 10
Tirén, Olof 10
Tirén, Sverker 66
Tirén, Torne 51, 54, 55, 57, 59, 62, 65, 66, 67
Tirén, Örjan 66
Torensjö, Anette C. 86
Turi, Johan 17, 18
Vikár, Béla 34
Wickbom, Maja 15, 16, 17, 18, 23
Wiklund, K. B. 45, 46, 47, 48
Winka, Ulf Stefan 65
Wrangel, Ewert 29, 30
Zorn, Anders 17

Ortregister

- Abisko 15, 17, 23, 25
Arjeplog 15, 20, 22, 23, 25, 52, 69
Arvidsjaur 14, 20, 22, 36, 52
Australien 39
Bergvik 23, 31, 36, 42, 44, 46, 47, 48, 51, 54, 66
Berlin 21, 33, 34, 48, 74
Boden 11
Djurgården 10
Dresden 10
Enare 73
Gausjosjön 23
Helsingfors 73
Härnösand 63
Jokkmokk 54, 55, 78, 82
Jörn 22
Kalmar 15
Kiruna 17
Korsnäs, Finland 65
Luleå 14
Lund 29, 30, 36, 41
Lycksele 14, 15, 28
Mo i Rana 18
Mora 17
Nagirjávri 19
Narvik 23
Norrköping 39
Nuoljalid 15, 16, 18
Oviken 10
Paris 79
Petsamo 72, 73
Rattekjåure 20
Sillre 31
Storsjön 23
Strimasund 23
Ströms vattudal 23
Sulitelma 18
Sundsvall 11
Suonjel 72
Svartbjörnsbyn 11, 18
Söderhamn 24
Torne träsk 17, 19
Tuorponjaure 18
Tärna 52, 69
Tärnaby 23, 24
Umeå 66, 67, 82
Undersåker 23
Uppsala 8, 47, 49, 53, 66, 68
Vilakåtan 23
Växjö 15
Wien 5, 74
Östersund 10, 23
Överuman 23

Institutionsregister

Åjtte – fjäll- och samemuseum 8, 54, 65, 78, 81, 82, 86
Arkivet för ljud och bild 61
Arkivverket 74
Bergviks allting 66
Berliner Phonogramm-Archiv 20, 34, 35, 48, 74
Berlins universitet 33, 34
Centrum för samisk forskning (Vardduo), Umeå universitet 82, 86
DAUM, se Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå
Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå 66, 67, 68
Etnografiska museet 8, 20, 22, 33, 38, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 54, 56, 57, 59, 86
Finlands riksarkiv 73
Folkmusikkommissionen 29, 30, 36, 37, 39, 41
Folkrörelsearkivet i Västerbotten 67
Gustav Adolfs Akademien, Kungl. 86
Institutet för språk och folkminnen 8, 26, 66, 67, 68, 70, 75, 83, 86, 87
International Music Council 37
Konstakademien 37, 40
Kungl. Biblioteket 61, 75
Musik- och teaterbiblioteket 8, 70, 75, 86
Musikaliska akademien, Kungl. 37, 39, 50, 70, 86
Musikhistoriska museet, se Musikmuseet
Musikmuseet 31, 56, 59, 50, 61, 63, 65, 70
Musikradion 63, 65
Nasjonalbiblioteket 68
Nationalfonoteket 61
Naturhistoriska museets etnografiska avdelning, se Etnografiska museet
Nordiska museet 8, 50, 56, 57, 58, 59
Norrlands nation 49
Riksarkivet 80
Sametinget 76, 81, 87
Sámi arkiiva 73
Samiska teatern 6
Samiskt arkiv 73
Scenkonstmuseet, se Musikmuseet
Skytteanska samfundet, Kungl. 67
Smålands musikarkiv 33, 87
Statens järnvägar 29
Statens ljud- och bildarkiv 61
Statens musikbibliotek, se Musik- och teaterbiblioteket
Statens musiksamlingar 70
Statens musikverk 32, 68, 78, 80, 81
Stockholms stadsbibliotek 45
Svensk form 10

Svenska kommittén för Världsmminnesprogrammet 9, 72, 75, 79, 87
Svenska slöjdföreningen 10
Svenska Uneskorådet 72, 75, 76, 80, 81
Svenskt visarkiv 8, 26, 27, 34, 39, 68, 75, 80, 81, 83, 87
Sveriges Radio 63, 65
Umeå stadsarkiv 26, 67, 86
Unesco 9, 71, 72, 78, 84
Uppsala universitet 53, 62
Vetenskapsakademien, Kungl. 33, 36, 37, 39, 40, 41, 49
Vitterhetsakademien 40, 75
Västerbottens museum 67
Västernorrlands museum 63

Under åren 1911-1919 samlade järnvägstjänstemannen Karl Tirén (1869-1955) in jojkar. Inledningsvis tecknade han upp jojkmelodier med papper och penna. Från 1913 gjorde han dokumentationsinspelningar med hjälp av fonograf. Hans omfattande arbete redovisades 1942 i boken *Die lappische Volksmusik*.

2025 utnämndes Karl Tiréns samling av fonografinspelningar till ett världsminne (Memory of the World) av FN-organet Unesco - "ett dokument eller en samling i ett arkiv som har stort värde för mänskligheten".

Den här skriften redogör för Tiréns insamlingsarbete, för samlingens skiftande öden och för processen fram till Unescos utnämning.

Dan Lundberg är musiketnolog och generaldirektör för Statens musikverk. Som forskare har han arbetet med frågor om musik, identitet och kulturarv.

Gunnar Ternhag är professor emeritus i musikvetenskap - musiketnolog och musikhistoriker. Han har tidigare skrivit boken *Jojksamlaren Karl Tirén* (2018).

SVENSKT
Vis ARKIV

ISBN 978-91-88957-44-3

9 789188 957443

Statens
musikverk